

BILLEDSKÆREREN
ANDERS MORTENSEN FRA ODENSE
OG HANS ARBEJDER I FYNSKE KIRKER
SAMT NAKSKOV KIRKE

Af Sven Arnvig

Billedskæreren Anders Mortensen fra Odense, som skal omtales i den følgende afhandling, er — for at springe lige ud i det — identisk med den billedsnider, som hidtil, fejlagtig, er blevet kaldt Anders Sørensen. Da man, efter i en god menneskealder uden tøven at have kaldt billedskæreren for Sørensen, blev kendt med Mortensens eksistens, formodede man — som det kan læses i Trap under omtalen af altertavlen i Nakskov kirke — at Anders Mortensen var en elev af Anders Sørensen. Denne opfattelse er dog ganske urigtig. I det følgende vil vi, foruden at vise, hvorledes fejlen er blevet til, slå fast, at billedskæreren navn virkelig var Mortensen. Desuden vil vi beskrive hans kunst og foretage en sammenstilling af hans nu kendte arbejder. Da Anders Mortensen har haft adskillige efterlignere, af hvilke nogle har været temmelig nærgående, må en del af disse efterlignerers arbejder kort omtales, for at de kan blive elimineret. For nogles vedkommende er forskellene saa store, at disse arbejder af sig selv overflødiggør nærmere omtale. Naar denne sigtning er foretaget, har vi tilbage trækkene af en mester, hvis markante personlighed ikke kan undgå at gøre indtryk på os gennem hans arbejder.

★

Anders Mortensen findes kun to steder i kilderne nævnt med både for- og efternavn. Det ene sted er en kontrakt om levering af en altertavle til Nakskov kirke, fremdraget af redaktør Haugner.¹

Det andet sted er en stolestadebog fra Vor Frue kirke i Odense, hvor det under datoen 23. december 1654 står indført, at „*Anders Mortensen Bildthugger*“ har betalt sit stade (5. stade) med 9 mark.²

Initialerne SA fra prædikestols-baldakinen i Nyborg kirke, som fejlagtigt er blevet læst for AS og har givet stødet til dannelsen af det forkerte navn Anders „Sørensen“

Der findes ikke i Odense flere billedskærere af navnet Anders paa denne tid. Senere forekommer ganske vist endnu en Anders Bildthugger, men om ham har vi konkrete oplysninger i en fuldstændig mandtalsliste fra 1672³), hvor han (der ligesom tidligere Anders Mortensen bor i Needer Quarteer) står opført med efternavnet Hansen og opgiver at være 40 år gammel.

To gange finder vi da Anders Mortensen nævnt ved

navn, og der er intet sted i de overleverede Kilder noget om en anden, samtidig Anders Billedhugger eller -skærer. Men det må også være nok til ad papirernes vej at have aflivet „Sørensen“, under hvilket navn vor mester har gået, lige siden en famøs artikel i „Fædrelandet“ for 26. august 1875 blev kendt af dem, der interesserede sig for mesteren. Den pågældende artikel var aftrykt efter „Fyens Stiftstidende“ for 23. august 1875. Den omhandlede genopsætning i Nyborg kirke af baldakinen over prædikestolen (nedtaget ved restaurationen i 1870—71) og indeholdt bl. a. den oplysning, at man foran paa baldakinen saa „*Kong Frederik den Tredies Navnetræk samt Bogstaverne A S, hvilket betyder Anders Sørensen, Navnet paa (den fornævnte) Billedhugger*“. Hosstående gengives disse sammenslyngede bogstaver, der — som man vil se — rettelig skal læses for SA. De samme initialer er for øvrigt brugt mange andre steder i den samme periode.

Naturligvis har jeg gerne villet vide, hvem der er forfatter til denne artikel for om muligt at finde ud af, hvilket — om noget — grundlag han havde for sit „Sørensen“. Artiklen er forsynet med figuren —o— i spidsen. „Fyens Stiftstidende“ har ikke været i stand til at oplyse noget om forfatteren, og intet arkiv indeholder hverken artiklen eller noget fingerpeg om dens ophavsmand. Visse ting peger dog mod Nyborgs lokalhistoriker, exam. juris F. E. Crone. For det første har der næppe været andre, som var i besiddelse af de i artiklen indeholdte oplysninger. (Den mulighed, at dr. phil. G. Burman Becker, Crones utrættelige medarbejder og hjælper gennem mange år, skulde være forfatteren, ser jeg bort fra, da han sikkert ikke vilde gaa sin ven Crone i bedene). For det andet er der afgørende lighedspunkter mellem artiklen i „Fyens Stiftstidende“ og Crones optegnelser, som de findes i landsarkivet i Odense.

I „Fyens Stiftstidende“ for 23. august 1875 læses:

„1605 forærede Borgmester Mads Lerche til det Aaret forud uden for Byen opførte Kapel en Prædikestol „med Billedskærerarbejde og Krone foroven“, ligesom Karen Skram, Enke efter Lensmanden paa Nyborg Slot Laurids Brockenhuus, 1620 lod den meget forfaldne Prædikestol i Slotskirken istandsætte og forsyne med en ny Opgang med tilhørende Dør. *Det ommeldte Kapel uden for Byen blev imidlertid ingensinde taget i Brug til Gudstjeneste*, hvorimod det blev ødelagt af Svenskerne 1659 og, efter kongelig Ordre, nedbrudt 1665, saa at den af Mads Lerche givne Prædikestol maaske aldrig har været opsat i samme. *Henimod Midten af det syttende Aarhundrede ophørte derhos Gudstjenesten i Slotskirken*, saa at altsaa en Prædikestol der ligeledes var overflødig. Da nu samtidig Prædikestolen i Byens Kirke var kassabel, blev den saa godt som ny Prædikestol, der oprindeligt var bestemt til Kapellet uden for Byen, 1653 ført til Odense tilligemed den af Karen Skram til Prædikestolen i Slotskirken skænkede Dør og Opgang. Af disse to Prædikestole forfærdigede „Mester Andreas

Bildthugger“ i Odense den nuværende Prædikestol i Nyborg Kirke.“

I Crones udkast⁴ læses*):

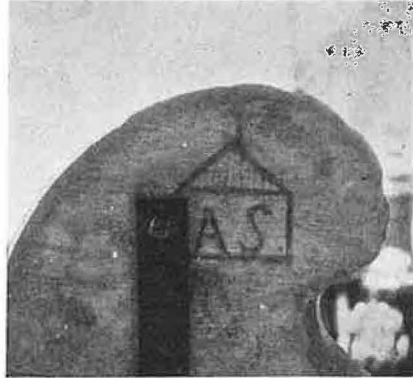
„Prædikestolen har Borgermester Mads Lerche oprindelig skænket 1605 til det Aaret forud ved Kirkegaarden uden for Byen opførte Kapel, hvorimod den til Prædikestolen førende Opgang med tilhørende Dør blev foræret af Lensmand Brockenhuus' Enke Karen Skram til Prædikestolen i Slotskirken. *Da det ommeldte Kapel uden for Byen imidlertid ingensinde blev taget i Brug til Gudstjeneste*, men derimod blev ødelagt af Svenskerne 1659, og da *Gudstjenesten i Slotskirken ophørte henimod Midten af det 17. Aarhundrede*, saa blev den saa godt som ny Prædikestol, der var bestemt til *Kapellet*, og den til Slotskirken forærede Opgang med Dør 1653 transporteret til Odense, hvor Billedhugger Anders Sørensen (med streg under navnet, Forf.) sammenfattede det hele til at udgøre den Prædikestol, som samme Aar blev anbragt i Nyborg Kirke og endnu findes der.“

Navnlig de af mig fremhævede passager, men for resten hele indholdet af de to beretninger synes mig at være vægtige indicier for, at Crone må have forfattet dem begge**), og at det altså er ham, der ved at læse bogstaverne S A for A S og sætte dem sammen med kirke-regnskabets „Mester Andreas Bildthugger“ har faaet idéen til „Sørensen“. Det kan dårligt tænkes, at Crone vilde have skrevet af fra en fremmed i så høj Grad, som det må være sket her, hvis han har taget sine oplysninger fra „Fyens Stiftstidende“s artikel, uden i hvert fald at opgive sin kilde. På den anden side udelukker det ikke hans

*) Det oprindelige udkast er rettet. Den nederste del af den pågældende side er skåret af og en ny stump papir af en anden slags er klæbet på med den her gengivne tekst.

**) Se yderligere side 200 f. om Crones formodning om prædikestolens tilblivelse. Det kan også tilføjes, at årstallet 1620, som ikke findes i conceptet, er medtaget i de renskrevne „samlinger“.

forfatterskab, at han ikke har navn under artiklen i „Fyens Stiftstidende“. I 1875 var han endnu på et ret tidligt stadium af sine indsamlinger, og det var, så vidt jeg kan se, først i 80'erne, han begyndte at skrive under navn. Endelig vil det heller ikke være saa forfærdelig overraskende, at Crone er ophavsmand til „Sørensen“, thi han har begået adskillige andre fejl, jfr. bl. a. pastor Løgstrups mange rettelser i Crones samlinger i Nyborg bys arkiv på rådhuset.

Mærket fra altertavlen i Dalum kirke

Det skal her retfærdigvis tilføjes, at vor fornemste ekspert paa dette område, museumsinspektør Chr. Axel Jensen, lige siden Haugners meddelelse i 1918 har tvivlet på „Sørensen“. I begyndelsen af min efterforskning, da jeg intet havde kunnet finde, som tydede paa navnet Sørensen, spurgte jeg Chr. Axel Jensen, hvorfra han havde dette navn. Han meddelte mig da, at hans gamle tvivl var blevet yderligere bestyrket, da han på den fra mig udgåede foranledning nu endelig havde undersøgt de trykte kilder. Han tilføjede, at navnet Sørensen var „*Gætteværk, en Misforstaaelse af Dronning Sofie Amalies Navnetræk SA.*“

Tidligt under mine undersøgelser vedrørende vor mesters navn fandt jeg på øverste vinge til venstre på altertavlen i Dalum kirke et skåret AS i hosstående figur. Jeg troede straks, at jeg havde fundet en slags bevis for, at mesteren virkelig hed Anders Sørensen. Men da jeg kom figuren paa nært hold, kølnedes min iver. Chr. Axel Jensen var da også så venlig at tage livet af enhver formodning i retning af, at mærket skulde være mesterens signatur. „Mærket har,“ skrev han til mig, da jeg sendte ham et fotografi af det, „ikke Karakter af Haandværkersignatur — de gamle Billedskærere fører deres Jern

ganske anderledes sikkert. Det ligner mere en Degns eller „Løbedegn“s Arbejde, saaledes som det saa ofte ses paa Degnepulter, Korstole og paa Altertavlernes Bagsider“.

Data om Anders Mortensen.

Enhver tvivl med hensyn til mesterens efternavn må kunne betragtes som fjernet. Men når vi da vil vide noget om personen Anders Mortensen, støder vi igen paa vanskeligheder i form af huller i kilderne og manglende kildemateriale, det, som biskop Engelstoft saa stærkt beklagede.*)

Odenses kirkebøger mangler fra den tid, som her omhandles, og Brandts såkaldte „fuldstændige uddrag“ lader meget tilbage at ønske i retning af fuldstændighed. Om Anders Mortensens død (såvel som om andre ting) er der ikke et ord at finde.

Første gang, vi støder paa efterretning om Anders Mortensen, er i 1637, da „Anders Bildthugger“ i regnskaberne over de kommunale skatter for Odense er opført i Needer Quarteer, 14. rode, med „4 sk. 1 soldat.“⁵ Han genfindes i syv andre skatteregnskaber, kommunale såvel som kongelige, sidste gang i regnskabet over brandskatten til svenskekongen 1658.⁶ Desuden ved vi fra et kærnerregnskab,⁷ at Anders Bildthugger den 11. marts 1639 har betalt 3 sletdaler for borgerskab. Desværre er der et hul i rådstueprotokollen, saa vi kan ikke ved jævnføring se noget om, hvorfra vor mester er kommet til byen, en meddelelse, der gives ved de fleste borgerskabs-indførsler i rådstueprotokollen.

Anders Mortensen var ikke nogen velhavende mand. Det er aldrig store skattebeløb, han er opført med, selv om han måtte af med 17 rigsdaler som sin part af brandskatten, mens den Henning Billed-

*) Engelstoft fortæller i sin „Odense Byes Historie“ (pag. 557 ff) adskilligt om den skødesløse måde, hvorpå man — også embedsmænd — i fordums tid behandlede gamle dokumenter. Engelstoft mener, at en hel del papirer fra Odense er gået til, da byen i 1634 fulgte regeringens befaling til at indsende gamle papirer, der skulde bruges til fyrværkeriet ved kronprinsens formæling.

hugger,*) som vi senere skal tale lidt mere om, kun betalte 4 rigsdaler 2 mark. Ved sammenligning med andre håndværkeres bidrag til brandskatten kan vi se, at billedskærerne overhovedet ikke var særlig vel aflagt.

Når det i 1637 er anført, at Anders Mortensen skal huse en soldat, betyder det næppe, at han har været hus- eller grundejer, men kun, at han har lejet sig ind i et hus, hvor der var plads til en soldat, eller at han har skullet betale en så stor sum, som svarede til en soldats underhold. — I en skatteliste fra 1642⁸ ses han at have haft en vis Anna boende. I en taxation til landehjælpen⁹ er han opført med 3 rigsdaler „af Haandværk og anden Formue“, hvad der ikke tyder på, at han har haft eget hus eller grund. På den anden side har han som mester, i hvert fald til visse tider, utvivlsomt beskæftiget flere svende og lærlinge. Det kan ses, at han på et tidspunkt må have haft meget arbejde. Vi ved også, at han mødte selvfemte, da han satte prædikestolen op i Nyborg kirke.

Anders Mortensen har sikkert boet til leje hos en af byens store husejere. Ved at stedfæste de mænd, som står nærmest Anders Mortensen i brandskat-listen fra 1658, kommer jeg til det resultat, at han må have haft sit værksted i Nedergade.¹⁰ Nærmere stedfæstelse er ikke mulig med sikkerhed, da der intet foreligger om, hos hvem han har lejet.

Man kan dog af forskellige ting drage den slutning, at han har boet øverst i Nedergade, på den søndre Side. *Øverst*: fordi han står lige i spidsen, som nr. 2, af dem, der bor i Nedergade. *På søndre side*: I de dage strakte gaardene i Overgade sig helt igennem til Nedergade, hvor deres bagside optog den nordre side af gaden, så der altså kun kunde ligge andre huse på søndre side af gaden.

Af et kærnerregnskab fra 1649¹¹ fremgår det, at Anders Mortensen har haft et kommunalt arbejde, hvadenten det nu skyldes hans særlige anseelse i byen, eller det simpelthen kommer af, at det var almindeligt at tildele billedhuggerne det specielle arbejde, som bestod

*) Se side 166.

i at fremstille målestokke og retholdere, ialt 8 af de første og 4 af de sidste, for hvilket arbejde han fik en sletdaler.

Om Anders Mortensens familieforhold har vi kun begrænset viden. Fra to kilder — se side 165 — ved vi, at han var gift med en kvinde, som hed Karen. Med sikkerhed ved vi, at der i ægteskabet var en datter, som blev døbt den 24. maj 1649¹² og fik navnet Cathrine Sophia. Trods forskellige brist må vi vel også kunne gå ud fra, at ægteparret havde en søn, som hed Morten (se side 165 og side 206). Af en indførsel i en almissebog¹³ kan vi måske også slutte, at ægteparret havde tre mindreårige børn, da Anders Mortensen døde. Den pågældende indførsel siger, at „*Karen Andersis*“ til jul 1661 har fået udbetalt 2 mark almisse til sine tre børn. Det er næppe helt vrangt at tænke sig, at denne Karen Andersis var Anders Mortensens enke. Skattelisterne i Odense nævner kun få kvinder ved navnet Karen og færre mænd, som hedder Anders, i 1650'erne faktisk kun een, nemlig Anders Mortensen. Vi ved ikke nøjagtigt, hvornår Anders Mortensen er død. Det må imidlertid være sket mellem januar 1658, da brandskatten til svenske kongen blev udskrevet, og 26. marts 1662.

Det er sandsynligt, at de travle arbejdsår, vor mester har haft, er blevet afbrudt af svenskekrigene, under hvilke ingen har haft tid til at tænke på at gøre brug af hans arbejde, og han er utvivlsomt blevet forarmet som så mange andre. Vi ved fra det bønsskrift, som Odense by i 1660 sendte til kong Frederik den Tredie,¹⁴ at byen var hårdt medtaget af krigen. Det tyndede ud i byens befolkning. „*Endeel forløber Hus og Gaard, og de, som bort døe, lader intet uden Tomme Huse og stor giæld efter sig.*“

Brandts kirkebogsuddrag meddeler intet om Anders Mortensens død, og han findes ikke i skifteprotokollen.*) Nærmere angivelse end

*) Det må dog her bemærkes, at Brandt kun har medtaget personer af en vis rang, så at han f. eks. kun har opført 2—3 døde i et år, mens der nedenunder som sammentælling står, at der er 20—30 døde i det pågældende år. Når Anders Mortensen ikke findes i skifteprotokollen, er det kun det samme, som er tilfældet med mange andre, selv større håndværkere eller købmænd med gårde. Det, vi kalder skifteprotokol, er i øvrigt rettelig kun en kopibog over skiftebreve.

tiden mellem januar 1658 og marts 1662 kan vi ikke præstere. Til gengæld bekræftes det ad andre veje, at han må være død inden for dette tidsrum. Det fremgår af, at han ikke findes i et skattemandtal fra 26. marts 1662¹⁵ og endvidere af en indførsel i en protokol fra det da eksisterende snedkerlaug,¹⁶ hvori det hedder:

„Anno 1662 dend 28. Junii / gjorde laugit Rigtig Regen- / skab med Karen sl. Anders / Bilthuggers, och da bleff / laugit hende skyldig — 3 Sk / betalt / Och paa hendis vegne / til Niels Simonsen*) 1 Rdl.“

Yderligere stadfæstelse af, at Anders Mortensen er død inden for nævnte tidsrum, har vi fra Nakskov. Borgmestre og råd i denne by blev i september 1662 sagsøgt til betaling af restsummen på altertavlen, som Anders Mortensen havde leveret i 1657.¹⁷ Sagsøgeren var Morten Andersen, kaldt Anders Mortensens søn. Denne Morten Andersen findes ikke i nogen af kilderne. Da der ikke i protokollerne fra Nakskov findes mere end denne ene indførsel om søgsmaalet, er det end mere vanskeligt at godtgøre Morten Andersens identitet og bonam fidem.

I en taxering fra Odense fra 28. august 1662¹⁸ findes følgende:

„Abigael sl. Otte Knudsens 3 vaaninger / dend ene øde / Karen Anders Bilthuggers i den ene boer og 1 / Officezer i dend anden.“

Den nævnte Abigael sl. Otte Knudsens er Abigael Hasebart, gift med borgmester Otte Knudsen Seeblad. Han døde den 13. september 1631, mens hun levede og var meget virksom indtil få måneder før sin død 27. december 1657. I skiftet efter ham¹⁹ omtales af ejendomme kun gården i Overgade, på hjørnet af Fisketorvet. Men den nævnte taxering nævner, at de tre våninger, som Abigael Hasebart

*) En snedker, som boede i Nørregade.

ejede, lå „uden St. Jørgen“, d. v. s. uden for St. Jørgens port ved Pjentedam, altså i St. Jørgensgade.

★

Et lille tidsbillede med relation til Anders Mortensen kan tjene til afrunding af denne beretning:

Da Morten Andersen sagsøgte borgmestre og råd i Nakskov, ønskede han som synsmand udmeldt Henning Bildthugger af Odense.²⁰ Denne mand kender vi noget mere til. Han hed Henningsen og boede „bag Skolen“, d. v. s. i Pogestræde.²¹ Han figurerer nogle gange både i snedkerlaugets regnskabsbog og i retsprotokoller, og ikke altid for det gode. I byfogedregnskabet for 1649—50²² læses: „*Anamet af Henning Bildthugger for hand slog Anders Bildthugger penge 2 Rdr.*“.

Denne historie stadfæstes af kærnerregnskabet,²³ idet Henning Bildthugger har måttet bøde 1 rdl. til kærneren som dennes part af boden for overfaldet på Anders Bildthugger. Tingbogen kan vi ikke rådspørge i denne sag, da der netop er et hul her.

Henning Henningsen var for øvrigt ofte i strid, også med andre af sine kolleger. I snedkerlaugets regnskabsbog nævnes han gentagne gange som den ene person i en fejde. At han også havde uorden i sine pengesager, tilføjes for fuldstændigheds skyld. Han var ved sin død sidst i 1670, som det fremgår af skifteprotokollen,²⁴ i gæld til snedkerlauget, til en mand i Ulfborg i Jylland og til sognepræsten i Nr. Broby, Henning Christensen Achton og dennes svigersøn, sognepræsten i Vissenbjerg, Hans Christensen Naur.

Han efterlod sig hustru Karen Christensdatter, 56 år, og fire børn på 16, 14, 11 og 7 år. (Fuldstændige mandtal 1672).

Barok og bruskarok.

Hos Anders Mortensen finder vi mange af de bedste egenskaber ved barokken og træk af bruskarokken, og det vil derfor være på sin plads med nogle ord om disse stilformer.

Barokken var i sin oprindelse en videreførelse af renæssancen. Den

opstod uden noget forbillede og uden nogen teori at bygge på, nærmest som et udslag af træthed over for renæssancens rolige formfuldendthed, som mange efterhånden kom til at regne for noget dødt. At sige, hvem der indledede barokken, er svært, men Michelangelos betydning for udviklingen var så afgørende, at han er blevet kaldt „Barokkens fader“. Michelangelo var sig — erklærede han en gang trods al sin beskedenhed — bevidst, at han frembragte noget, som ingen andre havde gjort magen til. Men fra førstningen var barok-kunstnerne næppe klar over, at det var noget nyt, de skabte.

Roms mest blomstrende renæssance videreførtes i barokken, men blev samtidig på det mest vidtgående og gennemgribende omformet af denne. Renæssancen vilde skildre det i sig selv hvilende fuldkomne, det rolige, som gav øjet hvile. I modsætning hertil vilde barokken skildre det bevægede, give indtryk af affekt, ekstase. Et fremtrædende træk er den snoede søjle, som netop skal give den, der ser, indtryk af noget stadig bevæget. Denne snoede søjle har sit egentlige, monumentaleste forbillede i Berninis tabernakel i St. Peters kirken i Rom.

Psykologisk kan man forklare barokkens tilblivelse paa den måde, at den opstod ud fra en betragtning af mennesket fra et rent kropsligt synspunkt. Det er en ny livsbetragtning, der råder i barokken: Ikke den strenge gotik eller den selvbeherskende renæssance, men en menneskelighed, der krævede sin ret til at udvikle sig efter det materielle livs krav frem for under det guddommeliges lys. Den filosofiske tankegang og antik-hedenske kunst, som udsprang af denne ny indstilling, og som denne indstilling lagde sig til hvile i, skabte tid efter anden en næsten hæmningsløs nydelseslyst. De kunstneriske afvigelser fra det normale, som efterhånden kom frem og hos nogle kunstnere helt tog overhånd i en lang række erotisk farvede former, var mest af alt udtryk for et bredt, sanseligt drag i tiden. I denne ånd forandredes menneskelegemet fra at være „de skønne proportioners møde“ til en bevæget masse som hos Michelangelo eller — mere udpræget — hos senere barok-kunstneres overdrivelser.

Den kunstneriske udtryksmåde, som barokken betjener sig af, har professor Heinrich Wölfflin kaldt Seicentos — 1600'ernes — impressionisme. Vi vil betragte denne impressionisme, som den giver sig udslag i plastiken, der særlig har interesse i denne forbindelse.

Den klassiske plastik kendte kun den form, som var udtrykt inden for et bestemt liniemotiv, kun den figur, for hvilken der gaves et synligt forbillede. Barokken derimod lader formen og figuren være uden nogen bestemt fiksering inden for en silhuet eller en flade. Vel er omridset stadig til stede, men det danner ingen Grænser. Man har fornemmelsen af, at der er noget mere. Øjet skal søge over på bagsiden af objektet. I modsætning til de klassiske lige linier og rette vinkler tilstræber barokken en stadig brydning og svingning af de vandrette linier og opnår derved en virkning af større bevægelighed ved skiftet mellem spidse og stumpe vinkler. Barokken søger at give linierne udseende af ikke at være afsluttede, men at have deres udstrækning forlænget hinsides det af øjet sete.

Ligesom silhuetten opløses, således tilstræber barokken en dybdekomposition i stedet for en fladekomposition. Man skal se sig til hver enkelt flades dybdeindhold. Helheden er udtryk for dybde mere end for flade. For at mindske enhver opfattelse af flade benytter barokken sig af forkortede former og overskæringer, der griber over i hinanden og ligesom danner et frem-og-tilbage.

Det underskårne, dybe relief er udtryk for barokkens vilje til at fjerne sig fra fladen, ganske som når en figur sættes i en niche eller under en arkade, trædende frem i dennes åbning. Et eksempel på dette sidste finder vi i prædikestolen i Dalum kirke. Figuren, der træder frem under arkaden og samtidig er anbragt som modsætning til den plane flade bagved, giver et indtryk af barokkens stræben efter rumlig orientering. I det dybe relief opnås tillige den fine, male- riske virkning af samspil mellem lys og mørke i alle afskygninger.

Barokken arbejder med enkelthederne, men ikke således, at hver detalje er noget i sig selv. Den er kun en del af helheden. Se et Rubens-billede eller en Bernini-skulptur. Dette helhedsblik er det

nødvendigt for os at anlægge ved betragtning af de snitarbejder, vi beskæftiger os med i denne afhandling. For at forstå, at de i tidligere tid har gjort et så stærkt indtryk og udløst noget hos tilskueren, må vi se på dem som helhedsbilleder. Ikke tage en detalje ud og måske sige: „Køn er den ikke!“. Man skal se paa det hele og vil så mærke den vidunderlige helhedsvirkning, vore forfædre sikkert har følt sig stillet overfor. Rigtignok gør dette forhold sig gældende på en lidt kedelig måde, når vi står over for et kolossal-arbejde som altertavlen, der før stod i St. Knuds kirke i Odense. Netop samhörigheden mellem de enkelte dele gør, at opstilling i et museum, uden at denne opstilling er fuldstændig autentisk, fratager tavlen dens værdifuldeste og mest overbevisende egenskaber.

★

Ved overgangen fra renæssance til barok udviklede der sig i Nord-europa en særlig dekorationsstil, som vi herhjemme kalder bruskbarekken eller undertiden øreflipstil i overensstemmelse med den tyske og den franske terminologi: *Ohrmuschelstil* — *genre auriculaire*. Denne stilform betød et fuldstændigt omslag i dekorationen, og den blev noget ganske enestående for Nordeuropa, slog aldrig igennem i Italien, hvor den „rigtige“ barok fortsatte sin udvikling for ad sin egen bane at ende i rokoko. Mange af bruskbarekokens enkeltheder kan ganske vist genfindes hos italienske kunstnere, men aldrig som stil-helhed. De tilløb til at optage denne stil, som var en følge af Italiens, navnlig Norditaliens forbindelse med Nederlandene, blev kun tilløb.

Bruskbarekokens oprindelse kan føres tilbage til de italienske grotesker.*) Rafael og med ham hans elever — fulgt senere af alle, der vilde „være med“ — søgte ny tilskyndelser i antikens dekorationer, som de fandt dem i de gamle romerske bade og paladser, „grotto“,

*) Den følgende korte, historiske fremstilling er bygget på W. K. Zülch: „Entstehung des Ohrmuschelstiles“, Heidelberg 1932, den første større redegørelse for denne stil.

heraf „grotesk“. Hele den mytologisk-hedenske verden af dyr og mennesker og dyremennesker blev taget op på ny som ornamentik, og snart udkom værker med prøver paa disse „grotesker“, som derved vandt mange dyrkere og fik stor udbredelse.

Fra Italien førtes groteskerne til Frankrig med to italienske kunstnere, Giovanni Rosso og Francesco Primaticcio, som Frants I kaldte til sig, for at de skulde dekorere hans slot i Fontainebleau. I disse kunstneres værksted arbejdede 1530—40 mange nederlændere, der selvstændigt bearbejdede den ny dekorationsform, de her stiftede bekendtskab med. De svulmende former, af en overflod som aldrig før set, antog i de i Fontainebleau udførte dekorationer ofte karakteren af noget blødt, dejgagtigt uden fast form og nærmede sig det omridsløse. Nederlænderne, som så dette ny, lod det gå videre i deres ornamentikbøger. Samtidig var andre nederlændere i Rom og lærte der groteskerne at kende.

Ad disse to veje nåede groteskerne Nordeuropa og gennemgik deres egen udvikling. En række kobberstikkere udarbejdede efterhånden en ny stil, hjulpet dertil af ny, tekniske metoder, som tillod mere lys- og skygge-gengivelse. „Dejgstilen“ begyndte at gøre sig gældende i Haarlem og Antwerpen henimod slutningen af 1500-tallet. Hemskerk (1498—1574) og Bertel Spranger (1546—1611) var de første rigtige repræsentanter for „Dejgstilen“, der sås i fuld blomstring hos Heinrich Goltzius (1558—1617). Kobberstikket og i dets følge kunsthåndværket og arkitekturen videreførte og fuldendte det, som var begyndt allerede i Rafaels Galathea Farnese.

Goltzius fik stor indflydelse, navnlig paa kunsthåndværket, gennem de mange stik, der udgik fra hans værksted, og som ikke alle skyldtes ham, men dem, der arbejdede paa værkstedet for ham.

1607 var et mærkeår for Nordeuropas ornamentik. I dette år udsendte Augsburgeren Lucas Kilian (1579—1637) et stort værk med 100 væggrotesker, og dermed gav han retning til et kaos. Her lå i enkeltheder hele bruskværket, som det siden gav sig til kende i dekora-tionsarbejderne og navnlig i træskære-dekorationerne.

Bruskbarokkens enkelte dele har det fællestræk, som ligger i benævnelsen „Dejgstil“. De menneskelige former og dyreformerne såvel som træets og byggematerialernes masse behandles som dejg og får de mest fantastiske former, der for så vidt — i overensstemmelse med barokken — ikke engang er nogen form i egentlig forstand, men et noget, hvis grænse kun er bestemt af atmosfærens modstand, ikke af en kunstnerisk vilje. Volutterne — den gamle ornamentform, som renæssancen havde genoplivet — bliver under påvirkning heraf næsten ikke til at standse, men breder sig, udad og opad, indtil deres stofflige kvalitet forhindrer videre udformning. Og for at ikke volutterne selv skal stå i modstrid hertil, forsynes de med indkarvet polster. Knorter og vorter finder man overalt, på flader og volutter og paa legemer. Brysterne danner konsoller, vulster breder sig, dyrekroppe i mærkelige snoninger, kringleagtige, frugtliggende og bladlignende beslag, relief-volutter i dejgartet udformning, opskårne og udbøjede rør og slanger, knortede vrængemasker med hår og kinder i lange flige — en lang række ejendommelige former.

Bruskbarokken gør meget stærkt brug af kartoucherne, de gamle våbenskjolde i ny udformning. Kilian gav som den første kartoucherens skjoldflade en fremadhvælvet bukkel, der blev almindelig efter ham, og som i stikbøgerne var forsynet med mange af de motiver, som efterhaanden bredte sig i al bruskbarok-dekoration.

★

Ingen anden stilform er i tidens løb blevet genstand for så megen forhånelse og forkætring som bruskbarokken. Med neoklassicismens tilkomst kunde bruskbarokkens former ikke mere godtages. I dag ser vi, efter halvandet sekels fordømmelse af stilen, på bruskbarokken som paa enhver anden stilform: den er udtryk for sin tid og kræver derfor respekt for sig.

Anders Mortensens stil.

Desværre ved vi intet som helst om Anders Mortensens ungdom og uddannelse, men han kan ikke have været nogen helt ung og

ukyndig mand, da han skar prædikestolen til Vor Frue kirke, der — som vi skal se senere — med nogenlunde sikkerhed kan tilskrives ham. Han var på dette tidspunkt fuldt udviklet i sin særlige form, og det, vi senere ser af ham, er kun en videre udformning af dette grundlag.

Ved betragtning af hans arbejder ser vi ret snart, at vor mester — af nordtysk skole — var en mand med egne principper. Han har været vel kendt med den barok, hvis hjemsted lå syd for Alperne — mon fra en Italiens-rejse? — og kendte dens idéer med hensyn til plastikken. Han viser fasthed i opbygningen, dristighed i kompositionen og sikkerhed i figurbehandlingen. Ved siden af alt det barokke har han bevaret meget af renæssancen, holder f. ex. overvejende de vandrette linier ubrudt og komponerer i det hele taget sine arbejder efter en arkitekturbunden form, hvor de dekorative bygningsled ikke, som almindeligt er for bruskbarokken, opluges af ornamentiken. Den rene flade, som renæssancen stræbte efter frontalt, genfinder vi hos Anders Mortensen, og hvor han bryder denne frontale planhed, finder vi altid i midtpartierne af hans arbejder en symmetrisk og parallel opbygning, som skal understrege liniernes ubrudthed, selv om han f. ex. anbringer et maleri i midtpartiet på en forsænket flade. De vandrette led er sjældent forstyrret, hvorimod Anders Mortensen i sit sidst kendte arbejde har prydet dem ved at anbringe indvendige buer omkring midtpartiernes billeder.

På den anden side er den bruskbarokke karakter aldrig til at glip af. Den træder stærkt frem i sidevinger og topstykker til altertavler, topstykker på prædikestols-baldakiner og understykker på prædikestole. Men én ting er fremtrædende midt i alt det bruskbarokke: Anders Mortensen viser både i opbygning af helheden og i bruskværkdetaljerne et mådehold, som præger ham helt igennem, og som står i stærk modstrid til andre bruskbarok-billedskærere som Lorens Jørgensen og Abel Schrøder d. y. — for slet ikke at tale om de langt mindre mådeholdne efterlignere, Anders Mortensen har haft på Fyn. Lorens Jørgensen og Abel Schrøder er meget mere tilbøjelige til at

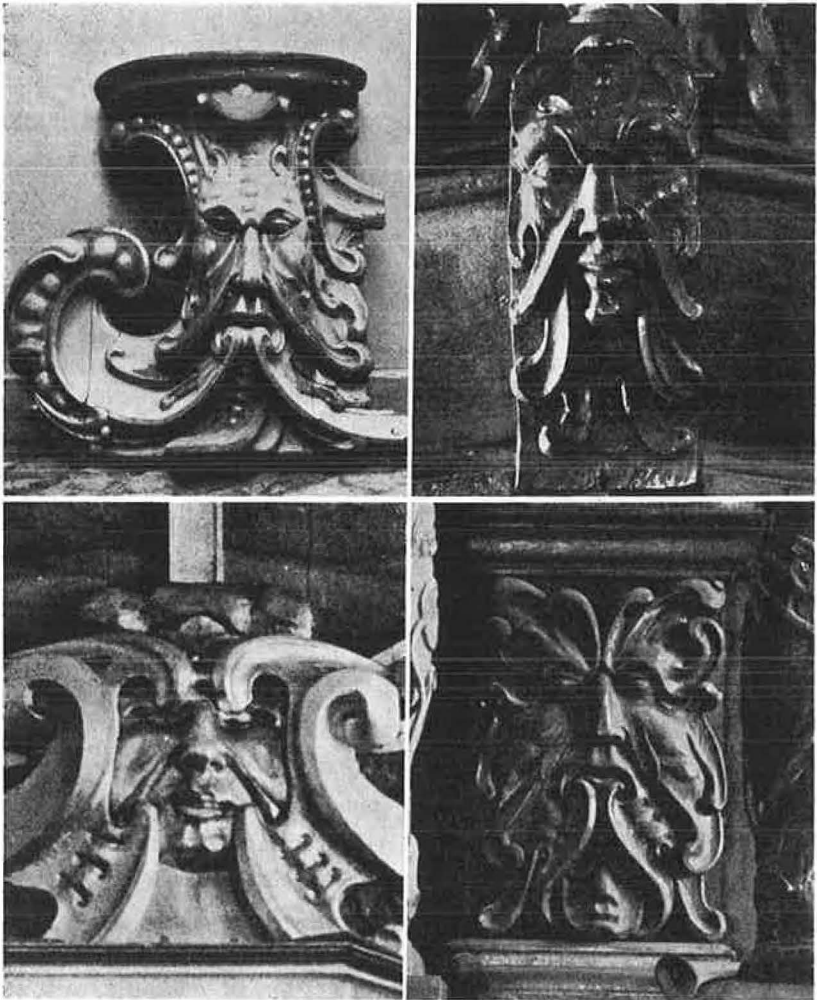
gøre enhver flade til et objekt for særlig behandling, så selv en nok så lille, bar plet enten gennembrydes eller smykkes med forskellig prydelse. I modsætning hertil lader Anders Mortensen med forkærlighed den glatte flade illuminere de indesluttede billeder, hvadenten disse er skåret eller malede. Om man så vil kalde Anders Mortensens enklere form for smukkere eller ringere end Lorens Jørgensens og Abel Schrøders, må blive en smagssag.

Som andre barok-skærere bruger Anders Mortensen hyppigst det høje, underskårne relief, og han har i sammenligning med mange andre en mere malerisk og effektfuld udnyttelse af lys og skygge i alle nuanceringer. Hans maske har her et fortrin frem for andre samtidiges, idet den er af så særegen udformning, at man så at sige kan betragte denne specielle maske som hans signatur. Man vil side 174 se nogle eksempler paa denne maske. Den kan uden videre betragtes som et af udgangspunkterne for bedømmelsen af, hvorvidt et skærearbejde skal tillægges Anders Mortensen eller ikke.

Anders Mortensens masker er let kendelige fra efterlignernes. Hos Anders Mortensen er maskerne slanke og af en egen ædel virkning, skæringen dyb, så der bliver en fremtrædende lys- og skyggevirkning, i modsætning til efterlignernes flade masker, som er uden nogen art af karakteristik. Et særpræg for Anders Mortensen er også de udadvendte volutflige, der fra maskernes ansigt viger udad, mens de fleste andre af tidens billedskærere lader fligene vige indad efter naturen eller runde sig, så masken får et bredere udseende. Hos Anders Mortensen er disse flige endvidere så at sige organisk forbundne med ansigtets folder og rynker.

Den dybde, der præger maskerne, kendetegner i øvrigt hele Anders Mortensens kunst.

Man vil ikke kunne undgå nu og da at komme til at stå over for et skærearbejde, hvor man med lidt tøven siger til sig selv: Anders Mortensen eller ikke Anders Mortensen? Her har man desværre ikke den hjælp, man finder hos andre billedskærere, som har signeret deres arbejder. Heller ikke skjult har Anders Mortensen signeret, hvad

To karakteristiske Anders Mortensen-masker og to efterlignere: Øverst til venstre: Fra den store tavle i St. Knuds kirke i Odense. Til højre: Fra prædikestolen i Dalum kirke. Nederst til venstre: Fra altertavlen i Aunslev kirke. Til højre: Fra altertavlen i Middelfart kirke

han har lavet, sådan som Abel Schrøder har gjort det et sted, hvor han af slyngtråde på en frugtklase har dannet signaturen AS.

Et karakteristisk træk hos Anders Mortensen er af mere personlig art. Hans kunstneriske udtryksmåde er den stille og inderlige, man

tør vist sige: *fromme* tale. Hans motiver er valgt med omhu, som regel uden for den almindeligt brugte kreds af motiver. Dels var jo katolicismens dage forbi, og der krævedes ny emner optaget, dels har det øjensynlig ligget i hans natur at gå uden for konvensen og finde noget nyt, jfr. lågen til Iver Vinds kapel i Dalum kirke og prædikestols-udsmykningen i Asperup kirke. Udførelsen er gjort ikke alene kunstnerisk omhyggeligt, men på en sådan måde, at billedet taler ved sin egen, indre kraft. Det hænger sammen med den beherskethed og ro, som er Anders Mortensens kendetegn. Andre kunstnere kan virke mere frodige og illusionsskabende i billederne, sådan som den billedskærer, der er mester for prædikestolen i St. Hans kirke i Odense. Paa opgangen har han skåret de ti jomfruer med olie-lamperne. Den ene af de ukloge jomfruer tørrer sit øje med en flig af kjolen — en forgrovet finesse, som vor mester ikke vilde tillade sig.

Når man har tilegnet sig Anders Mortensens karakteristiske træk, forekommer de en lige så indlysende som trækkene hos Claus Berg eller Borsjö-mesteren AS.

Arbejder af Anders Mortensen

Det sikre udgangspunkt for en opstilling af Anders Mortensens arbejder er altertavlen i Nakskov kirke. Forbilledet for den var altertavlen i St. Knuds kirke i Odense. Ud fra den portrætagtige lighed i evangelist-figurerne kan vi føje altertavlen i Asperup kirke til som tredje led i denne gruppe. Endvidere kan vi ved at genkende nogle figurer i Asperup konstatere, at prædikestolen i Dalum kirke er skåret af Anders Mortensen. Om prædikestolen i Nyborg kirke ved vi fra kirkeregnskabet, at den også er af vor mester, selv om kirkeregnskabet ikke nævner hans efternavn. Det samme gælder korforværket i Nyborg kirke, nu nedtaget. Endelig kan altertavlen og lågen til Iver Vinds kapel i Dalum kirke samt udsmykningen af prædikestolen i Asperup kirke naturligt henføres til samme mester.

Med nogenlunde sikkerhed tør vi også sige, at prædikestolen i Vor Frue kirke i Odense og altertavlen i Agedrup kirke er skåret af Anders Mortensen. De udgør henholdsvis første og sidste led i udviklingen af den særlige maske, hvis mellemstadium findes på altertavlen i Dalum.

Sidst i raden af arbejder af Anders Mortensen kan endelig nævnes Jacob Lerckes epitafium i Nyborg kirke.

★

Rækkefølgen af de her nævnte arbejder kan temmelig nøje opføres således:

Prædikestolen i Vor Frue kirke, Odense, 1639.

Altertavle, prædikestol og kapellåge i Dalum kirke 1646.

Altertavle i St. Knuds kirke, Odense, 1649.

Altertavle i Asperup kirke 1649.

Altertavle i Agedrup kirke 1650.

Udsmykning af prædikestol i Asperup kirke 1652.

Prædikestol i Nyborg kirke 1653.

Korforværk i Nyborg kirke 1655.

Jacob Lerckes epitafium i Nyborg kirke 1656.

Altertavle i Nakskov kirke 1657.

Det er sandsynligt, at Anders Mortensen har skåret mere end her nævnt. Muligvis er nogle af hans arbejder — som tilfældet har været med altertavlen i St. Knuds kirke — blevet afløst af nyere inventar-genstande. Muligt er det også, at man uden for Fyn vil kunne finde værker af ham, men sådanne har jeg — bortset fra Nakskov-tavlen — holdt uden for denne afhandling.

★

I det følgende skal vi gennemgå og beskrive de arbejder, som vi har tillagt Anders Mortensen.

Prædikestol i Vor Frue kirke, Odense

Om denne prædikestol står der paa baldakinen:

Anno 1639 den 20. Julii / haffuer ærlig oc velbyrdig // Jomfrue, Jomfrue Ide Schenckel / ladet denne Predickestoel opsette // Den høieste Gud til Ære, hans / hellige Tieneste til Forfremmelse // Denne christen Kircke til Salig- / heds Opbyggelse oc sine // Salige Fastre til en / hæderlig Ihukommelse.

De fem fastre, som Ide Skinkel, datter af Morten Skinkel til Østrupgård, har sat dette minde, var Sille, Karen, Anne, Abel og Mette, døtre af Poul Skinkel til Egeskov. Hos de fem søstre havde Ide Skinkel boet i Odense, hvor de begyndte at holde hus sammen 1601. Den sidste af søstrene, Abel, døde i januar 1638.*)

Prædikestolen — med opgang uden nogen udsmykning, kun med staffering — har fem felter med reliefarbejder. I hjørnerne er hermer, fornedet under de buede tekstfelter kartoucher med englehoveder. Hermerne er f. v. Matthæus, Markus, Gud Fader, Lukas, Johannes og Andreas. Under evangelisterne englehoveder og volutter. Øverst over disse hermer, under prædikestolens kant englehoveder, under dem masker, dels den mere simple maske, dels vrængemasker i Anders Mortensens karakteristiske gengivelse. Over hvert felt adskillige våben i mindre felter.

Reliefferne i de fem felter forestiller, f. v.: Lazari opvækkelse, med underføjet tekst: „Jesus sagde til Martha: Din Broder skal opstå. Jeg er Opstandelsen og Livet. Joh. 11, 21.“**) — Nadverens indstiftelse,

*) Ide Skinkel gav i 1669 Vor Frue kirke en altertavle, som blev skåret af Lorens Jørgensen. Den blev solgt i 1812, da Claus Bergs tavle havde gjort den overflødig i kirken, og den står nu i Skibinge kirke på Sjælland. På grund af sine to gaver blev hun begravet uden betaling fra Vor Frue kirke (19. oktober 1683), mens alle klokker ringede.

**) Citatstedet skal rettelig være en blanding af Johs. 11, 23 og 11, 25.

Prædikestolen i Vor Frue kirke, Odense

med tekst: „Så ofte som I æde af dette Brød og drikke af denne Kalk, da Forkynder Herrens Død. 1. Cor. 11.“ — Korsfæstelsen, med tekst: „Jeg agtede ikke at vide noget iblandt Eder uden Jesum Christum og ham korsfæstet. 1. Cor. 22.“ — Gravlæggelsen, med tekst: „Christus var død for vore Synder efter Skriften og blev begravet og er opstanden. 1. Cor. 15, 4.“ — Maria Magdalene møder havemanden, med tekst: „Jesús sagde til Maria Magdalene: Jeg for op til min Fader og til Eders Fader. Joh. 20, 15.“

Underbaldakinen er uden ribber, kantet og samlet i en klase for-neden.

Paa baldakinen står fem nøgne englebørn, de to med attributer, henholdsvis korset og isopstænglen. De andre har antagelig holdt andre tegn paa Jesu lidelse: Stigen, der bruges, når korset rejses, tornekronen og spydet, der blev stukket i den korsfæstedes side. Imellem englene svungne topstykker, hvis spir er taget af og ligger oven paa baldakinen. Denne har ialt seks felter, adskilt ved skråt-stillede, fireribbede, tynde bånd. I de fem felter læses den citerede tekst om stiftelsen. I det sjette felt, længst t. v., står: „Salige ere de, som høre Guds Ord og bevare det. Luc. XI 28.“

I Tidens løb er prædikestolen undergået adskillige forandringer i farve. Den står nu i ret moderate farver, væsentligst grøn, omkring de forgyldte storfelter. Indskriften er fornyet sammen med nymalin-gen og er meget dårligt, nærmest sløset stavet.

Altertavle, prædikestol og kapellåge i Dalum kirke.

Paa en sten i Dalum kirke fortælles, at kong Christian den Fjerde i året 1646 besøgte Dalum kirke*) og nådigst bevilgede lensmanden paa Dalum kloster, hr. Iver Vind til Nørholm, et kapel til sin og sin

*) Dette besøg må have fundet sted i september eller oktober 1646. Det ses af Danske Kancellis Fynske Tegnelser (Rigsarkivet), at kongen tre gange i 1646 var på Fyn på gennemrejse fra hertugdømmerne til København og omvendt, nemlig i marts, september og oktober. Dalum klostres lensregnskab fattes for sidste halvdel af året 1646, og da kongens besøg ikke har sat sig spor i regnskabet i første halvdel af året, må det være enten i september eller oktober, besøget fandt sted.

families begravelse mod, at Iver Vind lod kirken, som var meget forfalden indvendig, istandsætte. Til dette formål gav Iver Vind 400 specie rigsdaler, som iflg. en fundation²⁵ „*strax til Kirkens Reparation er udgivne og erlagt*“.

Vi kan uden videre tage året 1646 for rigtigt og konstaterer altså, at 1648, som nævnes i et Bircherod-manuskript,²⁶ og 1644 hos Pontoppidan²⁷ er vrangt.

Iver Vind lod kapellet opbygge „med Epitaphio og Ornamenten“, og formentlig har han ved samme lejlighed ladet altertavlen og prædikestolen forfærdige af Anders Mortensen.

Kapellukket — nu ophængt på østvæggen i den sydlige korsarm — er det ejendommeligste af Anders Mortensens snitværker. Den øverste del forestiller Dommens Dag, med Kristus som dommer siddende på regnbuen og med fødderne støttende på jordkloden, mens engle svæver om ham og to basunengle forkynder dommens dag. Mellemste del består af snoede søjler, og derunder findes det storslåede snitarbejde af dødens høst. I midten benraden med sin store le, der fælder alle, som var de græs, til højre Gud Fader som herre over de frelste, der tilbringer tiden i paradisisk nøgenhed og fred. Dette relief er det kunstneriske højdepunkt i Anders Mortensens produktion, selv om det ikke har samme dybde som hans andre relieffer*).

Altertavlen er i to afsatser i smuk symmetrisk og parallel opbygning med to malerier paa forsænkede billedflader. De snoede søjler, som sædvanlig med bladornamentik, er mere til pryde end til nytte, da de faktisk ikke bærer de overliggende dele. Over såvel de nederste som de øverste søjler de karakteristiske masker. De to nederste vinger og de to mindre, som sidder lige ovenover, er typiske Anders Mortensen-skærearbejder med maskeprofil. De to øverste vinger har disse profiler udskåret som volute-dekoration på fladen. Øverst står to middelalderlige krigere, mellem dem er der bruskværk, og øverst står den sejrende Kristus på jordkloden. Forneden under søjlerne kar-

*) Jeg har en anelse om, at relieffet er skåret efter et kobberstik, men har ikke kunnet komme paa, hvilket det er.

Iver Vinds kapellåge i Dalum kirke

toucher med Iver Vinds og Helvig Skinkels våben, derimellem på forsatsen indstiftelsesordene.

Altertavlsens træværk fremtræder i moderate, lidt tørre farver, som sikkert må have været stærkere engang i barokkens velmagtsdage. Men de nuværende farver er unægtelig smukkere afstemt, end barokken havde for vane at gøre det.

Det øverste maleri, der forestiller Kristus og de tre sovende disciple i Gethsemane have, er en kopi efter et stik af Martin Schongauer (ca. 1445—91). Det har i øvrigt ogsaa været forbillede for et af malerierne (ringere end Dalum kirkes) på altertavlen i Ribe St. Catharinæ kirke.*) Om det store maleri se Gunnar Andersens afhandling.

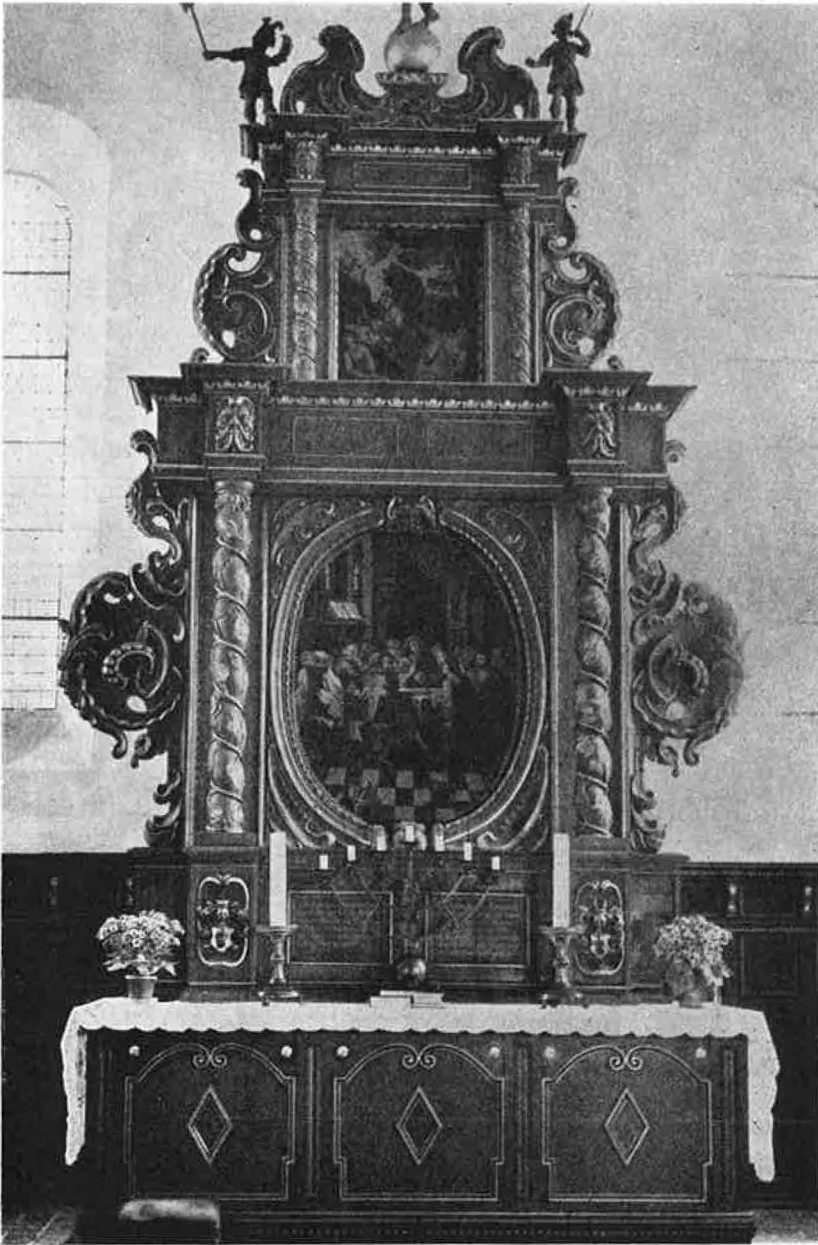
Prædikestolen har fem felter, hvert med slynget arkadeåbning, anbragt mellem snoede søjler med ornamentik. Under søjlerne masker, over dem klaser. Under prædikestolens rand englehoveder. I felterne fra venstre Matthæus, Markus, Gud Fader, Lukas, Johannes. Ansigtene er overmåde karakteristiske og udtryksfulde. Kompositionen er som helhed dristig. De i relief skårne figurer, som kun ledsages på billedfladen af deres symboler, er skåret så store, at de ligesom træder ud af feltet for så meget mere indtrængende at tale til den andægtige, som hører evangeliet.

Opgangen til prædikestolen er meget enkel med tre glatte felter imellem fire profiler af snoede søjler.

På baldakinen, nærmest vendt mod menigheden, ses Kristus på korset, foran ham den sørgende Maria, til venstre Johannes, til højre en ynglingskikkelse i middelalderlig pagedragt. Desuden i gruppen tre krigere i gammel, romersk dragt. I øvrigt topkartoucher omkring maskelignende centrer og med det spidse topspir bevaret.

Stolen fremtræder i en mørk, mat bejdning med et let grånet udseende. Navnlig paa baldakinen er der flere stykker, som trænger

*) Stikket er det første af Schongauers passionsserie på 12 stik. Kunsthistorikeren Hans Wendland har i sin kronologiske fortegnelse over Schongauers kobberstik²⁸ opført dette som nr. 39 og mener, at passionsserien er udført i årene 1474—79.

Altertaul i Dalum kirke

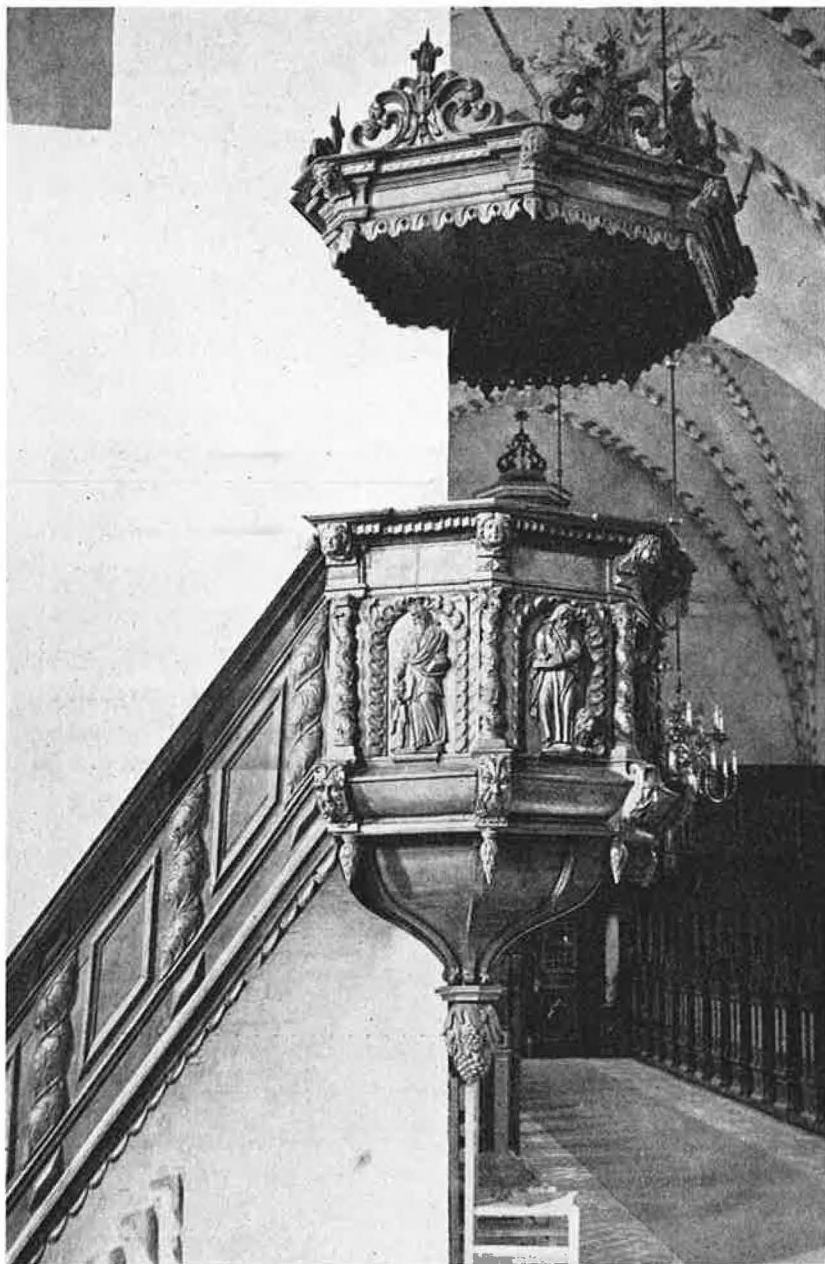
til at gøres fast. Enkelte dele er, kan man se, allerede afløst af nyere dele efter at være faldet af.

Underbaldakinens ribber, hvis udgangspunkt i stolens bund ligesom slutningen er volutformet, forenes i en svær drueklase.

Altertavlen til St. Knuds kirke i Odense.

Altertavlen til St. Knuds kirke i Odense må ses som Anders Mortensens hovedværk. Med sine 18 alens højde og de mandsstore figurer har den utvivlsomt været den største altertavle, vi har kendt her i landet, og den har i samtiden vakt et vist røre, hvad man tør slutte af, at der kom bud fra Nakskov til Anders Mortensen om til Nakskov kirke at lave en tavle magen til. Selv om der er detaljer, vi i dag ikke netop vil kalde kønne, ved denne store altertavle, så har den dog været både monumental og imponant. Det er da også kun 100 år siden, at Vedel Simonsen skrev om den „smukke“ altertavle i St. Knuds kirke og dermed mente Anders Mortensens tavle. Når vi i dag ser de gamle afbildninger og sammenholder dem med de enkelte dele, som de findes i Fyens Stiftsmuseum, kan vi heller ikke andet end faa indtryk af monumentalitet, højtidelighed og skønhed.

St. Knuds kirke i Odense havde i 1582 fået ny altertavle. Rigens kansler, Niels Kaas, som i det år var lensmand på St. Knuds kloster, havde ladet krypten i kirken sløjfe og lod samtidig opsætte en altertavle. Den har næppe været særlig skøn at skue. Vedel Simonsen fortæller²⁹ på grundlag af Bircherod (jeg har ikke kunnet finde det noget sted), at „Conf. Rd. Ulfeldt“ (ingen nærmere angivelse) lignede tavlen ved „en Peberkage med noget Flitterguld paa“. Der har øjensynlig ret snart været trang til at få Niels Kaas' tavle bort igen. I hvert fald fortælles det,³⁰ at magistraten en gang havde tænkt på at flytte Claus Bergs altertavle fra Graabrødre kirke til St. Knud, men opgav forsættet, da der ved arbejdets begyndelse i et gemme bag alteret fandtes et forbandelsbrev mod den, som vovede at flytte denne helligdom.

Prædikestolen i Dalum kirke

Omkring midten af 1600-tallet fik St. Knud dog en ny altertavle. I 1649 blev Henrik Gyldenstjerne til Skovsbo udnævnt til landsdommer i Fyn, og i det samme år blev tavlen opstillet. Det ældste vidnesbyrd herom findes i Resens Atlas,³¹ hvor det hedder (oversat fra det latinske):

„Henrik Gyldenstjerne, herre til Skovsbo, lod denne kirkes alter gøre og smykke med guld og andre prydelser på sin egen bekostning, og han lod det gøre i året 1649.“

To andre afskrifter af Resen paa Kgl. Bibliotek³² har Mogens Gyldenstjerne og året 1619, men det er afskrivefejl, jfr. de på tavlen anbragte våben. Ingen Mogens Gyldenstjerne var gift med en Podebusch.*)

Det har ikke været noget ringe arbejde at lave en så stor altertavle, og den var da også dyr for den tid, 1000 Joakimsdaler.³³ Den var ikke færdig, da den blev stillet op, idet de tre malerier manglede; som det vil ses under beretningen om altertavlen, der blev lavet til Nakskov kirke (side 205).

Da den var opstillet i sin fulde størrelse og med malerier, har altertavlen på mere end een måde båret vidne om, hvem givener var. Henrik Gyldenstjernes og hans hustrus, Lisbeth Podebusch's våben fandtes i kartoucher på postamentet, og desuden var Henrik Gyldenstjerne i al hemmelighed portrætteret paa nadverbilledet, det nederste og største af de tre malerier. Dette billede er det eneste bevarede af de tre malerier, som hører til altertavlen. Hvem der er mester for det, lader sig ikke med sikkerhed sige, men når man sammenligner med billederne på Jacob Lerches epitafium i Nybork kirke og andre epitafier, der er signerede, vil man finde så store lighedspunkter, at der

*) Der findes også i de arnamagnæanske samlinger i Universitetsbiblioteket nogle afskrifter af Resen, men de er for tiden evakuerede, så det er ikke muligt at erfare, hvad de siger om spørgsmålet, men det er formentlig dem (eller et af dem), Vedel Simonsen har brugt.

næppe kan være tvivl om, at nadverbilledet ligesom disse billeder er malet af den udmærkede Odense-maler Hans Schütte.

I øvrigt er nadverbilledet et godt maleri, en meget fri kopi af Rubens' nadverbillede med mindelser — i personopstillingen — om Leonardos store fresco. Det vidner om, at maleren ikke alene har haft sine kunstneriske og håndværksmæssige forudsætninger i orden, men at han har været en mand med betydelig viden om både hollandsk og norditaliensk malerkunst. Billedet her kan nærmest siges at være en blanding af de to skoler med en personlig følelse for farven.

Man må i denne forbindelse betragte de fire malede felter på alterbordet. De er malet af en anden og meget ringere maler, slet og ret en håndværker, med for datiden velkendte kobberstik som forlæg. Stilen viser tydeligt hen paa stikkets former. Nogen personlig karakter har disse billeder ikke.

★

Da jeg gav mig til lidt mere indgaaende at studere altertavlens nadverbillede, vakttes min interesse ved det mærkelige udseende, en af apostlene har. I modsætning til de andre hoveders typekarakter har dette apostelhoved saa afgjort portræt-karakter. Jeg fik med det samme den tanke, om det ikke skulde være Henrik Gyldenstjerne, der var smuglet ind som en af apostlene. Det havde sine vanskeligheder at få det bekræftet, da der ikke kendes noget billede af Henrik Gyldenstjerne. Imidlertid sendte jeg det pågældende udsnit af maleriet til museumsdirektør Andrup, der var så elskværdig at glæde mig med en stadfæstelse af min formodning — så vidt det lader sig gøre — i et brev, hvori mag. Andrup skrev:

„... med Moderen, Mette Hardenberg, findes en udpræget Lighed i Mundpartiet, og Søsteren Anne Gyldenstjerne ... har, synes jeg, ogsaa mange Træk, som minder om Billedet, men Manden er jo kønnere.“

Hosstående vil man finde en gengivelse af det apostelhoved, som altså tør formodes at skulle forestille Henrik Gyldenstjerne.*)

Udsnit af nadverbilledet fra altertavlen i St. Knud med det mandshoved, som sandsynligvis er et portræt af Henrik Gyldenstjerne til Skousbo

En beskrivelse af Anders Mortensens altertavle i St. Knud findes hos Mumme³⁴:

Inden for Alterbordets Forhæng er fire Malerier: Jøderne nyder Paaskelammet, Davids Flugt, Moses ophøjer Slangen, Josefs Ophøjelse. Paa Gulvet, ved hver Side af Alteret, staar Moses med Lovens Tavler og Aron med de ypperstepræstelige Insignier, udskåret af Træ ligesom alle øvrige omkring Altertavlen opstillede Figurer, hvide med forgyldt Haar og Skæg, de tyde hen paa Det gamle Testament. Ovenover er Altertavlen, hvis Malerier saavel som de omkringstaaende Fi-

gurer tyde hen paa Det ny Testament. Den har tre Afdelinger med lige saa mange Malerier: det underste Nadveren, det mellemste Jesus i Gethsemane Have, øverst Frelseren paa Korset. Øverst ses den triumferende Kristus paa en forgyldt Jordklode. Denne Figur er Skulpturarbejde og staar frit over selve Tavlen.

*) En lille tvivl om den rette datering af billedet fik jeg bortryddet ved velvillig bistand af direktør *Slomann*, Kunstindustrimuseet. Det var navnlig den mærkelige lysekrone i billedet, som fik mig til at tro, at billedet kunde være yngre end fra ca. 1650. Men direktør *Slomann* finder ikke, at lysekronen nødvendigvis må gøre billedet yngre, og tilmed udtaler han i et venligt brev om sagen, at rammen godt kan passe med tidspunktet, da man på Lolland og Fyn flere steder finder den ornamentik, som er brugt på rammen, netop i tiden omkring 1600-tallets midte.

Paa Altertavlen læses nederst, lige over Alterbordet, Indstiftelsesordene, imellem det første og det andet Maleri: „Min Sjæl er bedrøvet indtil Døden“ — imellem det andet og tredie Maleri: „Jesu Christi Blod renses os af al Synd“ — og ovenover: „Jeg er Opstandelsen og Livet“. Ved Siden af det underste Maleri, ovenover Moses og Aron, staar de fire Evangelister med deres Symboler. Paa højre Side Matthæus med Englen og Marcus med Løven, venstre Lucas med Oksen, Johannes med Ørnen. Ovenover dem, i tre Rækker, de andre ti Apostle med deres Attributer: Peter med Nøglen i højre Haand, Paulus med Sværdet, Andréas med Korset, Filip med Rørkorset, Thomas med Spydet, Bartholomæus med Kniven, Mærket paa de Lidelser, han maatte udstaa, Jacob, Alfæus' Søn, støtter venstre Haand mod en stor Stav, Thaddæus med Stridsøksen, ved hvilken han led Martyrdøden, Simon Zelotes med Martyrmærket Saven, Jacob med Pilgrimsstaven og den bredskyggede Hat.

Saaledes har Kunstneren — skriver Mumme — fremstillet Hovedmomenterne i Frelserens Lidelse og Forherligelse, omgivet af Repræsentanterne for den gamle og den ny Pagt.

Mummes beskrivelse af altertavlen stemmer med de dele af den, som vi kender i dag, men på et eller andet tidspunkt forud for hans tid må den være undergået en forandring på postamentet. Det kan nemlig ses, at fyldingen med indskriften er en senere tilføjelse. Oprindeligt har der været en rektangulær åbning eller fylding, lidt højere end den, der nu findes, og lidt smallere end til de første brudte linier i fyldingen. Hvad der har været i denne åbning eller fylding, har vi ingen mulighed for at vide.

De to øverste malerier fra tavlen er desværre helt gaaet til. Endda skal det øverste have været det bedst bevarede. Det skrev Chr. Molbech i 1813.³⁵

Alterets opbygning ses af den på side 191 gengivne tegning, udført af Aug. Behrends 1872,*) kort før den store tavle blev taget ned. Behrends har gjort sig skyldig i forskellige unøjagtigheder i sin afteg-

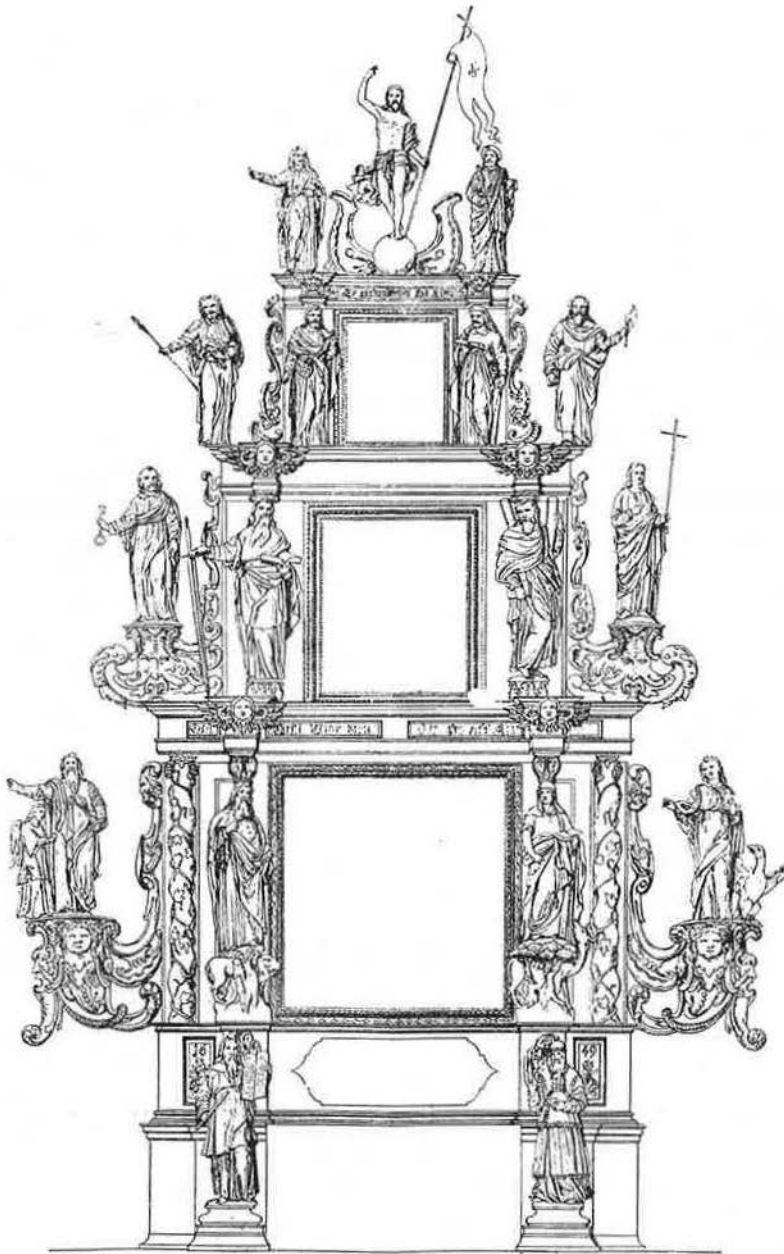
*) findes i Nationalmuseet.

ning. Den vigtigste er, at figurerne indbyrdes størrelse ikke er helt nøjagtigt gengivet, og at Moses og Aron står foran, ikke paa hver sin side af alteret. Dernæst har han på entablementet mellem de to nederste malerier indføjjet den tekst, som rettelig skal stå på entablementet mellem de to næste malerier, altså over korsfæstelsesbilledet. Hvad man ikke med rette har kunnet forlange er, at Behrends skulde have lagt nøje mærke til det særlige kendetegn ved fligene på de masker, som bærer apostlene Peter og Filip: de udadvendte flige er hos Behrends blevet indadvendte. Og endelig må det som et lille kuriosum nævnes, at oxen under Lucas i Behrends' gengivelse er blevet til en hjort.

Når man tager i betragtning, at seks af figurerne er 170—80 cm høje, de andre 150—60 cm, får man et indtryk af tavlens imponerende højde. At den set som helhed har virket kønnere end de enkelte figurer og ornamenter, når man ser dem i dag, må vel siges, når man skal holde sig til sandheden.

I godt 200 år gjorde Anders Mortensens altertavle tjeneste i St. Knuds kirke. Det meste af tiden har den stået i sine originale farver, guld og blåt som i Gyldenstjernes våben, figurerne hvidmalede med guld og brunt. Ved kryptens genopførelse i årene efter 1870 blev koret imidlertid for lavt til en så stor tavle, og efter at kun den nederste del havde været i brug i en halv snes år — men vanskeligt havde kunnet ses af menigheden, fordi den var hævet så meget — gav den i 1886 plads for Claus Bergs tavle, som da blev hentet fra Vor Frue kirke.

Det har ikke kunnet undgaas, at tavlen er blevet svært molesteret i de sidste par menneskealdre. Figurerne er ikke mere hele og mangler for en del deres attributer, træværket er beskadiget, og smådele er kommet bort. Så meget mere rosværdigt er det, at Fyens Stiftsmuseum har taget initiativet til at få tavlen samlet, for at den ikke skal komme mere til. Muligvis oprinder så engang den dag, da museet får råd og plads til at lade tavlen opstille i hele sin højde, med det originale alterbord og med det tilhørende maleri.

Aug. Behrends' tegning af altartavlen i St. Knuds kirke

Altertavle og prædikestols-udsmykning i Asperup kirke.

Når vi stilles over for altertavlen i Asperup kirke, føler vi ingen tvivl om dens oprindelse fra Anders Mortensens værksted, og man kan temmelig nøjagtigt henføre den til året 1649. De fire evangelistfigurer på denne tavle er skåret efter samme tegning som de tilsvarende figurer til St. Knud og ligner disse som lige så mange dråber vand. Oprindelsen er ikke til at tage fejl af. Årstallet må fremgå dels af kendsgerningen med de nævnte fire figurer, dels af tilstedeværelsen af de to andre figurer, som er benyttet til udsmykning af prædikestolsbaldakinen i Dalum kirke. De henfører tidspunktet for Asperup-tavlens tilblivelse til i hvert fald efter 1646. Endelig har vi i kirke-regnskabet³⁶ et holdepunkt, idet vi der finder store udgiftsposter for årene 1649 og 1653, henholdsvis 796 mark og 735 mark. Det sidste års udgift skyldes formentlig udsmykningen af prædikestolen. Man kan med rimelighed antage, at denne altertavle er lavet, lige efter at Anders Mortensen havde gjort den store tavle til St. Knud færdig, måske således, at han har begyndt på Asperup-tavlen, inden St. Knud-tavlen endnu var helt færdig. Derfor samme tegning til figurerne.

Altertavlen er anbragt oven over et alterbord, som i forbindelse med en skranke bagved kan henføres til året 1641, hvilket årstal er skåret i en låge. Opbygningen er ganske lig altertavlen i Dalum: to symmetriske dele, men her med to evangelistfigurer i søjlernes sted og søjlerne bærende det nederste entablement, mens det foroven er de to evangelistfigurer, som bærer entablementet; søjlerne — som for øvrigt er mere snoede end sædvanlig og dekoreret med en tunget kant — er kun til udsmykning. De to nederste figurer er Markus (t. v.) og Lucas, de to øverste Matthæus og Johannes.

Storvingerne har englehoveder som profil i stedet for masken. Denne er anbragt som dekoration på storvingernes flade og som mindre vinger. På det nederste entablement står yderst på begge sider en af de fra Dalum-baldakinen kendte krigerfigurer. Desuden noget

Altartavlen i Asperup kirke

bruskværk, som også findes på det øverste entablement. I stedet for Kristus-figuren, som korbuen ikke er høj nok til her, finder man kun en kugle med tre forgyldte flammer.

Under det store nadverbillede står på postamentet, flankeret af engeleborn, tv. v. med et kors, t. h. med en tempelsøjle, meget dårligt skrevet og uden tegn:

*Sandelig sandelig 7 jeg siger eder Dersom I ikke æde / Men-
niskens søns Kiød og drikker hans Blod hafue i ikke / Lifvet
i eder selv Huosom æder mit Kiød og Drikker mit Blod
hand / hafuer det ævige Lif og jeg skal opvække hanem
paa den yderste dag Ioh VI.*

På første entablements tre felter står:

*Visseligen baar Hand vore, / Siugdomme : Og tog vor
Pine // paa sig Men vi agtede hannem for den som Var
plaget og slagen af Gud og fornedret, / men hand er for-
giort for vore Ofuertredelser, og knuset for Vore Misgier-
ninger // Straffen ligger paa Hannem / at vi skulle Nüde
Fred Esai 53.*

På øverste entablement står — for en gangs skyld på latin:

Jesus / Filius Dei Crucifixus est pro / nobis.

Alle disse tre indskrifter er malet ny op på egetræsmalet grund. I øvrigt står tavlen væsentlig med de oprindelige farver, mørkt egetræ og guld.

Det store midterparti er meget stærkt forsænket, antagelig fordi der her fra første færd har været et reliefbillede. Det er nu afløst af en meget dårlig kopi, udført af malermester Schröder, Middelfart (tidspunktet ikke angivet), af A. Dorphs „Jesus hos Martha og Maria“ i Stefanskirken på Nørrebro i København. Tidligere var her et billede forestillende Jesus på vej til Golgatha.*) Om relief eller maleri oplyses ikke.

*) Meddelt mig af gdr. Bent Lassen, Båring.

I det øverste midterparti findes en udskåren korsfæstelsesscene med 12 figurer omkring den korsfæstede. Scenen er temmelig livlig, med en bedende kvinde og en besvimet kvinde, en soldat, der rækker Kristus isopstænglen, soldaterskikkelser og en præst, der morer sig. Helt igennem en opstilling med katolsk præg. Motiv og udførelse er typisk sent-gotisk, saa der må her være tale om en del af en gammel altertavle, som Anders Mortensen har benyttet, da han skar sin tavle.

Ved siden af altertavlen, på den nævnte skranke, to svære, „brændende“ fakler, efter træet og skæringen at dømme fra Anders Mortensens værksted.

Prædikestolens udsmykning er foretaget på den fra sin oprindelse i renæssancestil skårne prædikestol, som er dateret 1580 og signeret Knud Snedker, Middelfart.

Anders Mortensen har forsynet denne prædikestol med 5 × 2 englehoveder og 5 hermer, deraf de fire evangelister og den femte en ukendt skikkelse. Evangelisterne er kendetegnet ved deres symboler, som er anbragt underneden i volutter og med knorter, den femte herme har forneden en maske.

Indsat i de fire billedfelter findes en lille historie, fortalt af Anders Mortensen i ukonventionelle ord. Billederne forestiller f. v.: Englene forkynder Jesu fødsel for hyrderne — De vise mænd hos Herodes — De vise mænd rejser hjem i stedet for at vende tilbage til Herodes — En engel forkynder for Herodes, at hans plan er slået fejl.

Det er jo ikke en bibelhistorisk fortælling af dem, man almindeligst ser fremstillet.

Skærearbejdet er typisk for Anders Mortensen. Træet står i lys, ubehandlet eg og med lidt guld.

Altertavle i Agedrup kirke.

Der findes ingen sikre oplysninger om, hvornår altertavlen til Agedrup kirke er leveret, men det synes dog at fremgå af et gammelt kirkeregnskab,³⁷ at det må være sket i 1648 eller 1649, idet kirkens

pengebeholdning i disse to år er formindsket med henholdsvis 900 og 1100 mark. Regner vi med det sidste år for udbetalingen, er tavlen formentlig leveret i 1650, hvad der nok vil passe i tidsfølgen.

Som tavlen står i dag, er den ikke mere i originale farver. Den har utvivlsomt flere gange været malet over, i hvert fald — som det ses — med sikkerhed to gange, og midterbilledet er taget ud og afløst af et andet.

Agedrup-tavlen er den mindste af Anders Mortensens altertavler. På begge sider af midterbilledet er der en snoet søjle med bladornamenter. Under søjlerne de karakteristiske masker, over søjlerne englehoveder. På begge sider af tavlen vinger i bruskarokt snitværk. Over søjlerne to engle, mellem dem to flige bruskværk og i midten øverst Kristus paa jordkuglen. Under Kristusfiguren staar: „*Jeg er Opstandelsen og Livet*“ og derunder igen: „*Saa elskede Gud Verden, at han gav sin eenbaarne Søn i Døden, paa det at de, som troe paa ham, ikke skulde fortabes, men have det evige Liv.*“

Under midterbilledet har oprindelig stået: „*Det er fuldbragt.*“*) Denne tekst, som nu er malet over, har fra førstningen ligesom teksten fra Johs. 3, 16 ledsaget midterbilledet, der forestillede den korsfæstede Kristus. Dette billede blev omkring 1880 taget ud og afløst af en formindsket gengivelse af Thorvaldsens Kristus. Omkring århundredskiftet blev denne figur atter fjernet, og i stedet opsattes en ikke alt for god kopi af A. Dorphs „Jesus hos Martha og Maria“.

De nøjagtige tider for disse udskiftninger lader sig ikke opgive, da kirkens bøger er brændt med Kølstrup præstegård.

Det oprindelige maleri til altertavlen hænger nu nede i kirken. Det er noget molesteret efter en hårdhændet restauration, som malermester Christian Linde Bidstrup i Odense en gang har foretaget, ved hvilken lejlighed han også har forsynet maleriet med sit navn. Endnu kan man dog tydeligt skelne, hvorledes det engang har været. Det er sikkert malet efter et kobberstik, muligt af den samme, som har malet de to billeder til Dalum kirkes altertavle.

*) Meddelt mig af sognepræst H. O. Larsen.

Altartavlen i Agedrup kirke

Prædikestol og korforværk til Nyborg kirke.

Crones samlinger til Nyborg bys historie indeholder adskilligt om prædikestolen og korforværket, som Anders Mortensen i 1653 og 1655 leverede til Nyborg kirke, Vor Frue kaldet. Som allerede bemærket i indledningen er det imidlertid ikke alt, hvad Crone skriver, der kan stå for nærmere undersøgelse. Det har også pastor Løgstrup i Nyborg bemærket, hvad der tydeligt fremgår af den overflod af rettelselser, han har foretaget i Crones værk i Nyborg bys arkiv. Over for nogle af de oplysninger, jeg i det følgende bruger, tager jeg alle forbehold, idet jeg trods omhyggelig og omfattende efterforskning ikke har kunnet finde Crones kilder.

Crone fortæller,³⁸ at Anders Mortensen fik 68 mark og 12 skilling for prædikestolen, hvis tilblivelse han skildrer som gengivet foran side 159 f. Pengene til at betale prædikestolen og dens opsætning med, ialt 214 mark,³⁹ blev — stadig iflg. Crone, men ubekræftet — udredet af 300 rdl., som rådmand Knud Bjørnsen og hustru samme år (1653) havde betalt for deres gravsted i kirken. Desværre findes intet kirke-regnskab, som kan oplyse noget om det beløb, der må være udbetalt Anders Mortensen ved afgivelsen af bestilling på prædikestolen. 68 mk. og 12 sk. er et alt for ringe beløb for dette arbejde, selv om der har kunnet bruges nogle gamle materialer. Jeg betragter det som en given sag, at Anders Mortensen har lavet en ny prædikestol og dertil kun har brugt opgang og dør fra slotskirkens prædikestol. Den prædikestol, som Mads Lerche foranledigede opsat i kapellet uden for byen, må have været alt for lille til, at den har kunnet anvendes til andet end hjælpemateriale.

Prædikestolen blev i dagene 12.—14. december 1653 (jfr. kirke-regnskabet nævnte pag.) transporteret fra Odense til Nyborg, og Anders Mortensen opholdt sig med fire ledsagere i Nyborg i 11 dage.

Det ses tydeligt, at opgangen og lågen til prædikestolen er af ældre dato end prædikestolen i øvrigt, og det *kan* derfor godt være rigtigt, hvad Crone fortæller, at disse dele stammer fra en gave fra Karen

Prædikestolen i Nyborg kirke

Skram i 1620. Bekræftelse paa denne gave har jeg intet sted fundet. At disse dele imidlertid temmelig sikkert er skænket af Karen Skram, er en anden ting. Skram'ernes halve enhjørning findes nemlig på lågen. Årstallet kender vi ikke noget til. Karen Skrams mand, Laurids Brockenhuus, var lensmand paa Nyborg slot indtil 1601, og det er ikke let at se, hvilken interesse Karen Skram skulde have i at give en prædikestol til Nyborg slots kirke, paa en tid, hvor en anden var lensmand. Medmindre det har været en venlighed mod Jacob Ulfeldt, rigsråd og lensmand paa Nyborg slot, som var Karen Skrams svigersøn, gift med datteren Birgitte. Ulfeldt havde i 1616 købt Egeskov af sine nevøer Jacob og Frands, der havde købt gården af Karen Skram i 1615, efter at hun i 11 år som enke havde boet der. I 1620 boede hun paa Urup i Jylland.

Når Brockenhuus'ernes våben er anbragt paa baldakinen, er det vel nærmest udtryk for, at Anders Mortensen har været bevandret i heraldiken. I hvert Fald havde ingen Brockenhuus forbindelse med Nyborg i 1653.

Hvorfra stammer nu i første rad den tidligere citerede beretning om prædikestolens sammensætning af to ældre prædikestole? Det er her så morsomt, at jeg med nogenlunde sikkerhed kan angive dr. phil. G. Burman Becker som ophavsmand. Sammen med Crones concept i landsarkivet i Odense ligger en del af korrespondancen mellem Crone og Burman Becker, som i årene 1863—80 ganske uegennyttigt bistod Crone ved at oplede til ham alt, hvad der fandtes i gamle bøger og dokumenter i København, Nyborg vedrørende. I et Brev af 16. november 1871 skriver Burman Becker:⁴⁰

„Det er i Pontoppidans Danske Atlas, i Supplementsbindet, at jeg har funden, at Borgmester Mads Lerche i 1605 havde skænket Prædikestolen til Nyborg Kirke. (NB.: Det skal være kapellet uden for byen. Forf.) Hvorledes dette rimer sig med den fundne Enhjørning, er mig ubegribeligt, medmindre man kunde tænke sig, at Karen Skram, Laurids Brockenhuus' Frue, havde

givet Prædikestolen til Nyborg Slots Kirke, thi der var en Kirke paa Slottet, og at, da denne senere blev forandret, Mads Lerche da har givet Prædikestolen til Vor Frue Kirke.“

Mads Lerches prædikestol, som absolut intet har med prædikestolen i Vor Frue kirke at gøre, er altsaa blevet hængende hos Crone ved hans udarbejdelse af samlingerne.*)

Prædikestolen, som den ser ud i dag, kan beskrives således:

I seks felter mellem snoede søjler, forsynet med masker forneden og klaser foroven, ses seks relieffer, som forestiller, f. v.: Zacharias, der har modtaget forkyndelsen om Johannes' og Jesu fødsel — Kristi dåb — Forklarelsen på bjerget — Nadveren — Kristi himmelfart — Disciplene modtager missionsbefalingen.

Paa baldakinen mellem syv topstykker englefigurer og en større Kristusfigur. På tre af topstykkerne, der bærer volutter omkring maskeagtige midterfelter, ses kong Frederik den tredies og dronning Sofie Amalies navnetræk samt Brockenhuus'ernes våben. De syv engle har oprindelig båret Kristi pines tegn: Stangen med den eddikevædede svamp, korset, spydet, hammeren, naglen, knibtangen og stigen. De tre sidste tegn mangler.

På døren til opgangen findes en figur fra den oprindelige dør, forestillende Moses, som modtager lovens tavler. Øverst ses Gud Herren i solglansen, til venstre under skyen Moses. Til højre for ham de fire evangelist-symboler sammenslynget og længst til højre solhjulet. Opgangen er prydet med de fire evangelister, ligeledes fra den oprindelige opgang. Derimod er de to apostelfigurer, som er anbragt over dørens sidestykker, sikkert skåret af Anders Mortensen.

Underbaldakinen har ribber med knopper og ender i en tung klase.

*) Jeg kan her tilføje, at jeg har eftersøgt alle de kilder, som Crone har anført i sine samlinger i Nyborg bys arkiv, men intet sted er beretningen om Karen Skrams gave bekræftet. Er det da kun Burman Beckers gætteværk, der ligger til grund for Crones beretning?

Prædikestolen står i mørkebejdset farve med et temmelig stærkt glinsende skær. Kun døren og opgangen er af lysere farve og ses tydeligt at være ældre end de andre dele.

Kirkeregnskabet⁴¹ giver for øvrigt følgende oplysning på indtægtssiderne fra 1655: „*Annammit for den Gamble Prædickestoel som bleff soeldt Lauridtz Lauridtzzen af Odewald och kom til Odewaldtz Kirke . . . for Penge . . . 35 Sletdaler.*“

Om *korforværket* oplyser kirkeregnskabet,⁴² at der den 12. marts 1655 blev betalt „*Mester Andreas Bildthugger udi Odense paa handen for det nye bildthugger Arbeyde omkring Koret*“ 200 sletdaler.*) Den 27. Juli kom *korforværket* til Nyborg paa 11 vogne (de tre var til mesterens folk), og den 3. august blev restbeløbet, 150 sletdaler plus 20 sletdaler betalt Anders Mortensen.

Kirkens tidligere sognepræst T. Løgstrup har givet en beskrivelse af *forværket*, som han mener, det har set ud:⁴⁴

Nederst en 1 Alen høj Mur, derover et Tralværk, nemlig et Egetræs Panel med 6 Fyldinger paa hver Side af Kordøren. Oven paa Panelet en Række snoede Søjler med omtrent 6 Tommers Mellemrum, foroven afsluttet af Entablement. Mod Nord og Syd afsluttedes Tralværket af to sværere, snoede Søjler med Ornamentik. Ved Kordørens Sider stod to vældige Keruber med Flammesværd; den sydlige bar Sværdet sænket, og det blev brækket ved, at Folk hængte deres Hatte paa det. Den anden Kerub bar Flammesværdet hævet. Oven paa Entablementet stod 12 udskaarne Figurer med Akantusblade imellem.

Med Crone som kilde⁴⁵ kan tilføjes, at figurerne var anbragt med 6 på hver side af kordøren.

I 1834 blev kirken gjort så grundigt i stand, at *korforværket* forsvandt. Keruberne blev brugt til at lave møbler af, to af figurerne blev brugt til fattigbøsser. Tid efter anden lykkedes det at få de tilbageværende figurer reddet, og i 1908 fik Løgstrup dem stillet op på

*) Crone beretter,⁴³ at Anders Bildthugger forfærdigede noget nyt billedskærerarbejde, der blev anbragt på korets *forværk*, mens der faktisk er tale om et helt nyt gitterværk foran koret.

rækværket foran korpartiet i kirken. De var imidlertid blevet så molesteret, at man ikke kan identificere dem alle.

Jacob Lerckes epitafium i Nyborg kirke.

År 1656 lod rådmand og tolder i Nyborg Jacob Lercke i Nyborg kirke opsætte et epitafium,*) om hvilket vi ganske vist ikke har muligheder for at bevise, at det er skåret af Anders Mortensen, men som ganske utvivlsomt kan tillægges ham. Det er opbygget ligesom hans altertavler, med de forandringer, som er nødvendiggjort af den omstændighed, at det skulde hænge på muren i kirken.

Epitafiet består af to rektangulære malerier, et større fornedet holdt af to kvindeskikkelser i korte kjoler og et mindre foroven støttet af to smaa engle. Foroven den sejrende Kristus på jordkloden, flankeret af noget bruskværk, fornedet en stor kartouche med bruskværksornament, hvori ogsaa tilløb til masker. Smukke, skårne rammer med snoninger på den store ramme og malet, foregiven snoning på den mindste. På de to højdesider af den store ramme malede motiver af mauresk-snit. På oversiden af den store ramme står som tekst til det øverste billede: „*Oc See, Mose oc Elias taledede med Jesu(m), om hans lidelse oc Udgang aff Jerusalem. Luc. 9.*“ — På nederste side af rammen tekst til det store billede: „*Jeg Wed icke andet Bedre til Salighed, Uden allene den Kaarsfeste Jesum Christum. 1. Cor. 2.*“ — Paa kartouchen læses: „*Udi Christi Forklaring paa Tabor Bierg Haff: // ue Alle Sande Troendis om Voris salighedts Haab paa / Himmerigis glæde oc Herlighed Udi Dette Liff att acte oc beskue, / Did at Komme, Giffue Os Gud alle Aff Naade for Christi / Pine oc Døds Werdskyld Amen // Denne Taffle Haffuer Jacob Lercke R: oc T: i Ny / borg oc Hans Hustru Karen Nielsdatter Ladet / Bekoste oc opsette, Aar 1656.*“

Vedrørende de to malerier er det så heldigt, at det ene er signeret, så vi kender mesterens navn. Lige over nederste side af rammen, lidt til venstre for midten, hvor der ligger en blomsterbuket, står „H.

*) Kirkeregnskabet oplyser intet om, hvad han gav for pladsen.

Jacob Lerckes epitafium i Nyborg kirke

*Schütte F*⁶⁶ (ecit). Det øverste billede, som forestiller forklarelsen på bjerget, er ganske vist ikke signeret, men ligner ganske det nederste, så det er sikkert, som rimeligt er, også af Hans Schütte.

Det nederste billede består af to halvdele uden nogen lineær adskillelse. Forneden Jacob Lerche med familie, øverst vandringen til Golgatha med Veronika, der aftørre Kristi pande. Dette maleri er stilmæssigt typisk hollandsk, stærkt barokt, nærmest hørende til „dejjestilen“. Dets farver er varme og bløde, kompositionen let venstre-hældende, men dog afbalanceret af skyer og træer i højre side. Der er en brutal kraft over hele billedet.*) Under dette billede ses Jacob Lerche (1595—1658) og hans kone med deres børn og børnebørn, 25 personer ialt.

Altertavlen i Nakskov kirke.

Kontrakten om altertavlen i Nakskov kirke⁴⁶ er det eneste dokumenterede bevis for Anders Mortensens forbindelse med et snitarbejde og er ved siden af de to arbejder til Nyborg kirke det eneste tilfælde, hvor man med sikkerhed kan give det pågældende arbejdes historie.

Den 28. marts 1656 underskrev „Anders Mortensen, Bildthugger, Borger og Indvaaner i Ottense“ kontrakt med borgmestre og råd samt kirkeværger i Nakskov om levering af en altertavle, der efter billedskærerenes mål skulde have en højde af halvfifte sjællandske alen og en bredde af omtrent ni alen.

„Och schall samme Alterthauffle giøres lige Efter den Alterthauffle udi Sancte Knuds Kirke i Ottense med lige saa mange Billeder og anden Ziratt, och lige saa gott Arbejde — — Mens Eftersom der paa thaufflen udi S: Knuds Kirke findes thrende slette Fyldinger, Saa haffuer Jeg for Accorderit beloffuit . . . ,

*) Min formodning om, at billedet er en kopi af Rubens, har Kunstakademiets bibliotek bekræftet. Originalen hænger i galleriet i Bruxelles. Kopien er dog spejlvendt, formentlig malet efter et stik efter originalen. Derudover er der nogle få forandringer.

att Jeg schall udhugge oc forferdige udi den nederste af samme Fyldinger Christi Naderis Historie, Udi den Anden oc mellemste Fylding hans Kaarsfestelse, och udi den Øffuerste hans begraaffuelses Historie.“

Tavlen skulde leveres inden påske eller pinsedag 1657, og Anders Mortensen skulde i betaling modtage 650 sletdaler samt for rejsen 10 rigsdaler, for at opsætte altertavlen 10 rigsdaler, til hans folk 6 rigsdaler, „*och derforuden hannem sielff en ForEhring, thi Rixdaler“*.

Altertavlen blev også leveret som bestilt og lovet, men kirken kom slemt i gæld, fordi den også lod lave et nyt panel med døre til at sætte op for koret. Anders Mortensen fik kun 632 daler udbetalt, og resultatet var et sagsanlæg. Den gamle protokol⁴⁷ beretter, at „*Morten Andersen af Ottense fremkommer her paa Raadstuen och prætenderer paa sin salig Fader: som var bildthugger i Ottense ...“*. Borgmester og råd gik ind på at lade arbejdet syne af to skøns mænd, af hvilke Morten Andersen udmeldte Henning Bildthugger af Odense. — Som før nævnt kendes resultatet af denne sag ikke (se side 165).

Anders Mortensens altertavle var imidlertid allerede på dette tidspunkt repareret en gang, idet den under svenskernes bombardement af Nakskov i 1659 var blevet beskadiget af en kugle. Tavlen blev senere malet af Odense-maleren Zacharias Philip.*)

Som Nakskov-tavlen står i dag, er den yderligere malet over nogle gange, desværre til skade for enkeltheder, således for de karakteristiske Anders Mortensen-masker. Men bortset herfra — og når man tager i betænkning, at midterbillederne her er relief — står tavlen i alt væsentligt, som den store tavle i St. Knud må have set ud. Der er ikke særlig stor afvigelse i figureernes stilling eller anbringelse.

Der er dog den afvigelse mellem original og kopi, at de nederste vinge-konsoller, som bærer evangelisterne Matthæus og Johannes, er

*) Historien om beskadigelsen og påfølgende reparation er fortalt i C. C. Haugner „Nakskov Bys Historie“ I, 1934, pag. 45 ff.

Altartavlen i Nakskov kirke

maskeformede i Nakskov, men i St. Knud er englehoveder en face og maske en profil. Endelig har tavlen i Nakskov, hvad tavlen i St. Knud ikke har, søjler under mellemste og øverste entablement. Til overflod er der i Nakskov på nederste entablement, oven over englehovederne, anbragt topstykker med volutter og spir.

De tre relieffer er naturligvis meget betydelige afvigelser fra St. Knud. De er i øvrigt strengt taget ikke relieffer i egentligste forstand, men snarere, som der staar i kontrakten, „fri billeder“, idet flere af figurerne er skåret helt ud på alle sider og altså fritstående. Rent kunstnerisk kan de ikke stå mål med reliefferne på prædikestolene i Odense Vor Frue og Nyborg kirker. Det nederste, store relief, som forestiller nadverscenen, må som forlæg have haft et billede af norditaliensk oprindelse. Det har, for øvrigt i modsætning til de fleste andre nadverbilleder, en fjortende hovedfigur, men om det skal være en tjener eller en høvedsmand, er ikke let at se. En femtende figur går på muren, som danner baggrund for stuen, hvor måltidet finder sted. Relieffet i midten, korsfæstelsen, domineres af det høje, slanke kors. I forgrunden middelalderligt klædte skikkelser, af hvilke en page helt til højre er særlig fremtrædende. Det øverste relief forestiller nedtagelsen af korset.

Årstallet for tavlens opstilling, 1657, står i to kartoucher på postamentet.

Arbejder, som ikke kan tilskrives Anders Mortensen.

Det tidligste bruskarokarbejde i en fynsk kirke er *prædikestolen i Bellinge*, dateret 1626. Dette tidlige årstal i forbindelse med tvivl baseret på analytisk sammenligning — hvorved jeg navnlig hæfter mig ved hermernes ubehjælpsomme hoveder — gør, at jeg trods dens bruskarok-agtige karakter ikke har villet henføre denne prædikestol til Anders Mortensen. Langt snarere stammer den fra et snedkerværksted, fra hvilket også døbefonten i Vor Frue kirke i Odense og Nr. Søby Kirkes tidligere døbefont (nu i Fyens Stiftsmuseum) er udgået. Disse genstande er præget af bruskarokken, har dens knopper og kartoucher, men mangler det for Anders Mortensen karakteristiske. Helt benægte muligheden af en forbindelse mellem Bellinge-prædikestolen og Anders Mortensen vil jeg ikke, men i mangel af hjemmel for eller imod holder jeg den udenfor, da han ikke findes i skattemønstrene før 1637. Der boede i 1630'erne i Nørregade en Anders Sned-

ker (ikke identisk med Anders Billedhugger, da de figurerer i flere skattelister samtidig) og en Niels Snedker, hvilken sidste i et mandtal fra 1638 er kaldt Niels Bildsnider. Om en af disse snedkere har haft at gøre med et eller flere af de nævnte arbejder, og om Anders Mortensen har haft forbindelse med vedkommende værksted, får stå hen til enhvers gættelyst.

Jeg vil i samme forbindelse nævne en anden mulighed, som jeg har fundet anledning til at drøfte for mig selv. Ved at betragte udsmykningen af kapellet på Holckenhavn, udført i 1630'erne af Borsjömesteren A. S. og Hans Dreier fra Haderslev, og tillige prædikestolen i Vindinge kirke, som sikkert også må tilskrives Hans Dreier eller hans nærmeste kreds, får man uvilkårlig den tanke, at Anders Mortensen kan have hørt med til denne kreds. Der er betydelige lighedspunkter, lige fra visse detaljer på Holckenhavn-kapellets stolestader til topstykkerne på Vindinge-prædikestolen. Men selv om man har lov at drage sine slutninger deraf, er de dog ikke saa stærkt underbygget, at man for alvor tør regne med dem.

Rundt om på Fyn findes i kirkerne adskillige inventargenstande af unavngivne billedskærere, som har været efterlignere af Anders Mortensen, og blandt disse genstande adskillige, som i udførelse ligger meget nær op ad Anders Mortensens stil. Blandt dem er *prædikestolen i St. Hans kirke i Odense*. Den ser ud til at være skåret efter prædikestolen i Nyborg kirke, som den har mange lighedspunkter med. Men undersøger man dens rent kunstneriske kvaliteter i sammenligning med Nyborg kirkes, Vor Frue kirkes og Dalum kirkes prædikestole, vil forskellene snart træde lige så stærkt frem som forskellene mellem Anders Mortensen og Borsjömesteren. Skærearbejdet på prædikestolen i St. Hans er ikke ført så dybt tilbunds som i de to andre og ikke pudset så meget af; det er helt igennem grovere. Reliefene i felterne ligner ikke på nogen måde. De fylder for meget i felterne, og figurerne er behandlet meget kraftigere, så f. ex. en arm er skåret helt i stykker. Anders Mortensens beherskelse mangler helt i St. Hans-prædikestolen, hvis fordele er en frodighed og livsudfol-

delse, som ligger langt fra Anders Mortensen. Til sammenligning vedføjes her to relieffer forestillende Jesu dåb, det ene fra Nyborg kirkes prædikestol, det andet fra prædikestolen i St. Hans.

To prædikestols-felter, som viser forskellen på Anders Mortensen og en af hans efterlignere. Til venstre fra prædikestolen i Nyborg kirke, til højre fra prædikestolen i St. Hans kirke i Odense

Der er mange lighedspunkter mellem prædikestolen i St. Hans kirke, prædikestolen i Indslev kirke, altertavlen og prædikestolen i Assens kirke og Jørgen Mortensens epitafium i St. Knuds kirke i Odense — uden at jeg derfor vil påstå, at de skyldes samme hånd.

Altertavlen i Avnslev kirke har noget bestikkende ved sig, så man ved første blik kan fristes til at tage den for et arbejde af Anders Mortensen. Bl. a. er de masker, der som sidevinger bærer basun-englene, fristende. Men der er adskillige ting, som peger bort fra Anders Mortensen, og jeg anser dem for absolut overbevisende.

Dekorationen er helt igennem overlæst, ved siden af Anders Mortensens sædvanlige dekoration. Søjlerne mangler baser, deres kapitæler har alt for slatne klaser, og bladene, der bærer entablementet, er kantede og afskårne paa en måde, som de aldrig er det hos Anders Mortensen. Sidevingernes masker har ikke Anders Mortensens sædvanlige karakterfuldhed. Endelig — og væsentligst: den maske, der er anbragt som grundlag for korset i øverste billede, er for flad og bred, og fligene virker påklitrede. Foruden disse enkeltheder i udførelsen er der tavlens hele ringere udførelse i personlig-kunstnerisk henseende, bl. a. topfigurens alt for „søde“ og velfriserede hoved.

Altertavlen i Pårup kirke skyldes ejheller Anders Mortensen. Derimod taler flere forhold. Storvingernes intrikate dekoration af volutter er for kunstig for ham. Mathæi symbol, det nøgne englebarn, stemmer ikke med Anders Mortensens sædvane, og endelig er samtlige ansigter ikke så kraftfulde og udtryksfulde som hos Anders Mortensen. — Der er sikkert forbindelse mellem disse to sidstnævnte altertavler.

Altertavlen i Middelfart kirke vil ret hurtigt selv overbevise om, at den ikke har noget med Anders Mortensen at gøre. Den har seks masker, af hvilke de fire nægter al forbindelse med vor mester, dens figurer er uden nødtørftige anatomiske proportioner, og dens dekoration ligger nærmere op til Abel Schrøders end til Anders Mortensens skik. Man studser også ved den for billedskæreren samtidig almindelige fodbeklædning, som Mosesfiguren bærer, og som Anders Mortensen aldrig har brugt.

Tre epitafier er ved lejlighed blevet tillagt Anders Mortensen, Jørgen Mortensens i St. Knuds kirke i Odense, Alexander Christensen Sønderborgs i Nr. Åby kirke og Hans Krags i Mesinge kirke. For det førstes vedkommende taler de flade masker forneden og de tomme ansigtsudtryk i figurerne som det væsentligste imod. Hvad angår epitafiet i Nr. Åby kirke synes det indlysende, at det snarere må skyldes Hans Nielsen, Middelfart, som har skåret prædikestolen i Nr. Åby kirke (og prædikestolen i Skeby kirke). At det i hvert fald ikke er

Anders Mortensen, fremgår med al ønskelig tydelighed. Mod sandsynligheden af Anders Mortensens udførelse af Krags epitafium taler f. ex. årstallet 1664, men selv om man lader den mulighed stå åben, at det er skåret før 1664, kan indre uoverensstemmelser med andre arbejder af vor mester tages for afgørende.

Prædikestolen i Nr. Søby — dateret 1655 — vil måske ved sine masker i første øjeblik bestikke. Et nærmere eftersyn vil dog snart overbevise om, at disse flade masker ikke kan stamme fra Anders Mortensens hånd.

Vi nævner til slut tre arbejder, som hører til samme periode, men som ingen vil kunne finde på at henføre til Anders Mortensen, nemlig prædikestolene i Fangel og Hesselager kirker samt albertavlen i Stubberup kirke. De er indbyrdes vidt forskellige — og helt forskellige fra Anders Mortensens stil.

KILDER OG HENVISNINGER

1) C. C. Haugner: Nakskov Købstads Historie, 1918, side 74. — 2) Kirkeinspektionens stolestadebog for Vor Frue kirke i Odense 1637—58 (Landsarkivet for Fyn, fremtidig kaldet LA). — 3) Regnskaber over kongelige skatter 1576—1688 (Odense magistrats arkiv, LA). — 4) F. E. Crones samlinger til Nyborgs historie, concept, pk. I, „Samlinger til Nyborg Kjøbstads, Fæstnings, Slots og Lehns Historie“ (dateret [og afsluttet] 1888), pag. 53 (LA). — 5) Regnskab over kommunale skatter 1552—1690 (Odense magistrats arkiv, LA). — 6) jfr. 3). — 7) Kæmnerregnskab 1621—39, Madtz Hansens Regenskaff Anlangende Borgemester och Raad i Ottense (Odense magistrats arkiv, LA). — 8) jfr. 5). — 9) Fynske Byers skatte-regnskaber 1626—60 (Rigsarkivet). — 10) Af de i brandskatlisten i 14. rode, på 2. blad, samme sted som Anders Bildthugger, opførte personer har følgende kunnet konstateres at have boet i Nedergade: Søren Pedersen Garver (Skifteprotokol for Odense købstad (LA) IX, fol. 35), Jep Bager (ibid. VIII, fol. 175), og Laurits Olsen Riber Skræder (ibid. VI, fol. 321). — 11) Kæmnerregnskab 1640—1703 (Odense magistrats arkiv, LA). — 12) Kirkebogs-uddrag af C. Brandt, B (LA). — 13) Odense Hus Armis Bog 1660—81 (OMA, LA). — 14) Aktstykker til Oplysning især af Danmarks Forhold i ældre Tid, samlede og udgivne af Fyens Stifts litteraire Selskab 1841—45 I, pag. 84. — 15) jfr. 3). — 16) Odense Snedkerlaugs arkiv (LA), Regnskabsbog 1651—1807. — 17) Rådstueprotokol for Nakskov Købstad (Landsarkivet for Sjælland) 26. september 1662. — 18) jfr. 3). — 19) Skifteprotokol for Odense købstad (LA) I, fol. 241. — 20) jfr. 17). — 21) Skifteprotokol for Odense købstad (LA) VIII, fol. 213. — 22) Odense byfogedregnskaber 1643—57 (Rigsarkivet). — 23) jfr. 11), her 18. oktober 1649. — 24) jfr. 21). — 25) Hofmanns Fundationer V, pag. 225. — 26) Magister Thomas Broderus Bircherods manuskript i Odense Katedralskoles bibliotek, pag. 624—25. — 27) Pontoppidans Danske Atlas VI, pag. 539. — 28) Hans Wendland: Martin Schongauer als Kupferstecher (Berlin 1907). — 29) Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Bys ældre Historie II, 2, pag. 203 (opført på samme måde i manuskriptet i Nationalmuseet). — 30) R. Nyerups antiqvariske Reise til Fyen 1805, pag. 26. — 31) Uldall 186 fol., bd. 4, pag. 16 (Kgl. Bibliotek). — 32) Ny kgl. samling 731, 4⁰, og 852, 4⁰ (Kgl. Bibliotek). — 33) Vedel Simonsen: Samlinger til Odense Bys Historie II, Bidrag til St. Albani Sogns Historie i chronologisk Orden (Man. i Nationalmuseet) citerer (den mig ubekendte afskrift af) Resens Atlas for opgivelse af beløbet. — 34) H. P. Mumme: St. Knuds Kirke i Odense, pag. 106—07. — 35) Chr. Molbech: Fragmenter af en Dagbog skreven paa en Reise i Danmark 1813, pag. 127. — 36) Kirkeregnskab for Asperup 1643—57, 1662—74 (Kirkeinspektionen, LA). — 37) Kirkeregnskab for Agedrup 1576—1664 (Kirkeinspektionen, LA). — 38) Crones samlinger i Nyborg bys arkiv, A, pag. 313—16. — 39) Vor Frue Kirkes Regnskaber udi Nyborg 1654—1708 (Kirkeinspektionen, LA), pag. 13—14. — 40) F. E. Crones samlinger til Nyborg bys historie, concept, pk. II (LA). — 41) Kirkeregnskabet, pag. 28. — 42) Kirkeregnskabet, pag. 34 og 38—40. — 43) jfr. 38), her pag. 321. — 44) T. Løgstrup: Nyborg Kirkes Historie, pag. 16—17. — 45) jfr. 38). — 46) Protokol II nr. 263 i Nakskov byarkiv. — 47) jfr. 17).